

Seyyahların Gözünden Gediz Havzası: Arkeolojik Gözlemler ve Kültürel Tanımlamalar*

Yavuz Selim KAYA¹

Arastırma Makalesi

Makale Geçmişi

Başvuru Tarihi: 09.05.2025

Kabul Tarihi: 09.09.2025

Research Article

Article History

Date of Application: 09.05.2025

Acceptance Date: 09.09.2025

Özet

Gediz Havzası içerisinde yer alan şehirler ve bu şehirlere bağlı ilçeler hakkında tarihsel açıdan kıymetli bilgiler sunan temel kaynaklardan biri, seyyahların yazıya döktüğü seyahatnamelerdir. Bu metinler, yalnızca bölgenin fiziksel yapısını değil, aynı zamanda siyasi gelişmeleri, ticaret ilişkilerini, ekonomik düzeni, farklı toplulukların yaşam öykülerini, halk edebiyatını, dini pratiklerini, azınlık yapısını ve gündelik hayat unsurlarını da kapsamlı biçimde içermeleri açısından büyük bir tarihsel değere sahiptir. Anadolu topraklarına arkeolojik ve tarihî merakla yönelen seyyahların bölgeyle tanışmaları yaklaşık olarak 16. yüzyıldan itibaren başlamış; özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda eski Yunan ve Roma medeniyetlerine olan ilginin artmasıyla birlikte, bu gezginlerin sayısı da belirgin şekilde çoğalmıştır. Bu tarihsel bağlamda değerlendirildiğinde, yüzölçümü, sosyo-kültürel kimliği ve tarihî arka planı ile Manisa ili (ve bağlı ilçeleri), Gediz Havzası içinde en dikkat çekici merkezlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Sahip olduğu bu çok katmanlı yapı sayesinde Manisa, hem yerli hem de Avrupalı birçok seyyahın dikkatini çekmiş; bu gözlemler, söz konusu eserlerde hem metinsel hem de görsel (gravür) olarak kaydedilmiştir. Manisa hakkında elimizdeki en erken bilgiler, 14. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden ve Orta Çağ'ın en önemli gezginlerinden biri kabul edilen İbn Battûta'ya aittir. 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin aktarımları ise kentin mahalle dokusu ve adlandırma geleneği hakkında önemli ayrıntılar sunar. Aynı dönemde Manisa'yı ziyaret eden Simeon, Cornelis de Bruyn, Chishull ve Tournefort gibi Batılı seyyahlar ise şehrin idari yapılanmasına, toplumsal ilişkilerine ve doğal özelliklerine dair gözlemlerini kayıt altına almışlardır. 18. ve 19. yüzyıllarda von Richter, Walsh, Laborde, Sarre, Keppel ve Charles Texier gibi gezginler, Manisa'nın üretim biçimleri, etnik bileşenleri ve tarihsel konumuna dair ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu anlatılar, Gediz Havzası'nın kültürel geçmişinin izini sürmede temel kaynaklar arasında yer almakta; Manisa merkezli olarak şekillenen bu tanıklıklar, bölgenin tarihsel sürekliliğini belgelemek açısından dikkate değerdir. Seyahatnameler aracılığıyla yazıya aktarılan bu gözlemler, Gediz Havzası'nın kültürel mirasının izlenebilirliğine önemli katkılar sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Gediz Havzası, Seyyahlar, Kültürel Miras, Bölgesel Tarih

Travelers' Perspectives on the Gediz Basin: Archaeological Observations and Cultural Characterizations

* Bu makale, "Yeni Veriler Işığında Neolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağı Sonuna Kadar Gediz Havzası'nın Kültürel Yapılanması" başlıklı doktora tezinin "Seyyahlar" bölümüne dayanmaktadır ve ilgili içerik, gözden geçirilip yeniden yapılandırılarak oluşturulmuştur.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0002-4107-7528, e-mail: yavuzselimkaya@adu.edu.tr

Abstract

One of the most significant sources offering historical insight into the cities and districts within the Gediz Basin is the corpus of travel accounts written by both local and foreign travelers. These narratives are of considerable value not only because they document the region's physical and geographical features, but also because they provide comprehensive observations on political developments, trade relations, economic systems, community life stories, folk literature, religious practices, minority populations, and everyday life. Travelers who were drawn to Anatolia due to its archaeological and historical richness began visiting the region as early as the 16th century. This interest intensified particularly in the 18th and 19th centuries, parallel to the growing fascination with the civilizations of ancient Greece and Rome. Within this historical framework, Manisa—due to its surface area, socio-cultural identity, and deep-rooted historical background—emerged as one of the most prominent centers of the Gediz Basin. Owing to this multilayered character, Manisa attracted the attention of numerous local and European travelers whose observations were recorded both in written texts and visual media such as engravings. The earliest documented information about Manisa comes from the 14th-century journey of Ibn Battuta, widely regarded as one of the greatest travelers of the medieval Islamic world. In the 17th century, Evliya Çelebi provided valuable insights into the city's neighborhood structure and naming customs. During the same period, Western travelers such as Simeon, Cornelis de Bruyn, Chishull, and Tournefort documented the city's administrative organization, social dynamics, and natural characteristics. In the 18th and 19th centuries, travelers like von Richter, Walsh, Laborde, Sarre, Keppel, and Charles Texier presented detailed evaluations regarding Manisa's modes of production, ethnic composition, and historical positioning. These accounts constitute essential sources for tracing the cultural past of the Gediz Basin. In particular, the narratives centered on Manisa offer crucial contributions to the documentation of the region's historical continuity and to the traceability of its cultural heritage through written records.

Keywords: Archaeology, Gediz Basin, Travelers, Cultural Heritage, Regional History

1. Giriş

Anadolu coğrafyası, sahip olduğu zengin tarihî birikimi, doğal yapısı ve kültürel mirasıyla yüzyıllar boyunca birçok seyyahın dikkatini çekmiş; seyahatnamelerde övgüyle bahsedilen bir bölge olmuştur. Seyyahların Anadolu'ya yönelik ilgisi yalnızca doğal güzelliklere veya halk yaşamına değil, aynı zamanda antik kalıntılar, dini yapılar, toplumsal yapı ve kültürel süreklilik gibi çok yönlü unsurlara da odaklanmıştır. Bu nedenle seyahatnameler, yalnızca arkeolojik bilgi açısından değil, aynı zamanda sosyo-kültürel çözümler açısından da birincil derecede önemli yazılı kaynaklar arasında yer almaktadır.

Tarih boyunca farklı uygarlıklara ev sahipliği yapmış olan Gediz Havzası, stratejik konumu ve verimli topraklarıyla seyyahların ilgisini çeken önemli bir bölgedir. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasını gezen yerli ve yabancı seyyahlar, bu bölgeye dair gözlemlerinde yalnızca fiziki çevreyi değil; halkın yaşam biçimini, inanç sistemlerini, mimari dokuyu, gelenekleri ve günlük yaşantıya ilişkin kültürel özellikleri de ayrıntılı biçimde aktarmışlardır. Bu anlatımlarda hem doğal çevre betimlemeleri hem de arkeolojik kalıntılarla birlikte sosyo-kültürel unsurlar dikkat çekici bir bütünlük içinde sunulmaktadır.

Bu çalışma, seyyah anlatımları aracılığıyla Gediz Havzası'ndaki yerleşimlerin arkeolojik ve kültürel mirasına dair izleri değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Söz konusu anlatımlar, bölgenin tarihsel sürekliliğini ve çok katmanlı kültürel kimliğini anlamada önemli bir kaynak işlevi görmektedir.

Bu noktada belirtmelidir ki, seyahatnameler yalnızca nüfus, toplumsal düzen ya da etnik bileşenlere dair bilgiler aktarmakla sınırlı değildir. Aksine, bu metinlerde arkeolojik kalıntılar, mimari yapılar ve kültürel süreklilik üzerine yapılan gözlemler de önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla, seyyahların anlatımları hem demografik hem de arkeolojik unsurları bir arada sunarak Gediz Havzası'nın tarihsel ve kültürel yapısına ilişkin çok boyutlu bir perspektif ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada yöntem olarak seyyahların kaleme aldığı metinler içerik analizi yöntemiyle ele alınmıştır. İnceleme, özellikle 16. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna kadar Gediz Havzası'nı ziyaret eden seyyahların yazılı anlatımlarına odaklanmaktadır. Çalışmada bu metinler, arkeolojik gözlemler ve kültürel süreklilik bağlamında değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, çalışmanın sınırlılıkları arasında seyahatnamelerin öznel bakış açılarıyla yazılmış olması ve görsel malzeme kullanımının sınırlı kalması sayılabilir. Dolayısıyla araştırma, Gediz Havzası'na ilişkin tarihsel ve kültürel belleği anlamada önemli bir katkı sunsa da, bulgular seyyahların kendi perspektifleri çerçevesinde ele alınmalıdır.

2. Gediz Havzası Yerleşimlerine Dair Seyyah Anlatımları

Seyyah ya da *gezgin*, keşif, gözlem, dinlenme ya da tanıma amacıyla yolculuk yapan kişiyi tanımlamak için kullanılan bir kavramdır (TDK, 1998: 849). Bu kişilerin seyahatleri sırasında edindiği izlenimleri ve bilgileri aktardıkları yazılı eserlere ise *seyahatname* adı verilmektedir (TDK, 1998: 1955). Seyyahların kaleme aldığı bu metinler, yalnızca siyasi gelişmeler veya ekonomik ilişkilerle sınırlı kalmayıp; farklı topluluklara dair anlatılar, halk edebiyatı ürünleri, dini inanışlar, tarihi yapılar, azınlık grupları ve gündelik yaşam gibi birçok başlığı da kapsamaları bakımından önemli bilgi kaynaklarıdır.

Anadolu'daki ören yerlerini incelemek üzere bölgeye yönelen seyyahların gelişi yaklaşık 16. yüzyıla dayanmaktadır. Bu gezginler, çoğunlukla eski uygarlıklara duydukları ilgiden dolayı bu coğrafyayı tercih etmişler; özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda, Yunan ve Roma uygarlıklarına olan ilgileri belirgin bir şekilde artmıştır (Muşmal, 2009: 30). Söz konusu seyyahlar genellikle arkeoloji alanında uzman kişiler ve bilim insanlarıdır. Bununla birlikte, arkeolog olmayan; ancak tıp doktoru, mimar, din görevlisi, kraliyet ailesi üyesi ya da diplomatik görevli gibi farklı mesleklerden gelen seyyahlar da mevcuttur (Dilbaz, 2016: 90-91).

Yüzölçümüyle birlikte değerlendirildiğinde Manisa ili, gelişmişlik düzeyi, tarihi dokusu, kültürel kimliği ve geçmişiyle² Gediz Havzası'nın en dikkat çekici kentlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı Manisa, çok sayıda yerli ve yabancı seyyahın ilgisini çekmiş; bu gezginler, şehirle ilgili gözlem ve deneyimlerini seyahatnamelerinde aktarmış, ayrıca gravür gibi görsel unsurlarla da betimlemişlerdir. Kent üzerine yapılan bu anlatıların temel odağını ise genellikle Manisa'nın coğrafi konumu ve doğal yapısı ile Sipylos (Manisa) Dağı (**Şekil 1-2**) oluşturmaktadır (Güzel, 2010: 121; Güzel, 2017: 292).

14. yüzyılda Manisa'yı ziyaret eden ve Orta Çağ'ın önde gelen gezginlerinden biri olarak tanınan İbn Battuta, kenti "*dağ eteğinde kurulmuş, pınarlarının, akarsularının, meyve ve sebze bahçelerinin çok olduğu bir belde*" şeklinde tasvir etmiştir (İbn Battuta, 32. bölüm, 60-63. notlar). 17. yüzyılın önemli gezginlerinden ve aynı zamanda dönemin sayılı nesir yazarlarından biri olan Evliya Çelebi, eserinde Manisa'nın 60 mahalleden ve 6666 zarif haneden oluştuğunu aktarmaktadır. Ayrıca, kente Latin kavimlerinin ilk olarak "Nişa" (yani "büyük"), fetihten sonra ise "Muğnisa" (yani "Kâfir karısı şehri") adını verdiklerini belirtir (Evliya Çelebi, 2011: 76). 17. yüzyılın başlarında Anadolu'yu dolaşan Polonyalı Simeon, Manisa'nın padişah oğullarının eğitim amacıyla gönderildiği bir tahtgâh şehri olduğunu ifade

² Manisa'nın bu özelliğine küçük bir örnek olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında şehzadelerin burada ikamet edip taht eğitimi aldıkları bir merkez olması gösterilebilir. Bu nedenle şehir, "Şehzadeler Şehri" olarak anılmaktadır.

etmektedir (Polonyalı Simeon, 2007: 31). Aynı dönemde Manisa'yı ziyaret eden Hollandalı sanatçı ve gezgin Cornelis de Bruyn³, *Manisa* başlıklı gravüründe⁴ şehri oldukça geniş bir perspektiften tasvir etmiştir. De Bruyn, aynı dönemde İzmir ve Manisa'yı etkisi altına alan veba salgınına da değinmiş; bu bölgelerde yaşayan halkın hastalığı yeterince önemsemediğini ve yalnızca Manisa'da 30.000'den fazla insanın bu salgın nedeniyle yaşamını yitirdiğini ifade etmiştir (Pınar, 2001: 26). Buna ek olarak, o dönemde Türkiye'de yalnızca bir akıl hastanesi bulunduğu ve bunun da bu şehirde yer aldığını belirtmiştir. (Cornelis de Bruyn, 2015: 36). 1699 yılında Manisa'yı ziyaret eden İngiliz Edmund D. Chishull, Gediz Nehri'nden övgüyle söz etmiş ve hakkında söylenen tüm güzel nitelendirmeleri hak ettiğini ifade etmiştir (Chishull, 1993: 28). Fransız doğa bilimci ve seyyah Joseph Pitton de Tournefort, 1701 yılında gerçekleştirdiği Manisa seyahati sırasında (Tournefort, 2005: 245-246), Manisa ve çevresindeki en büyük zenginliğin Gediz (Hermos) Nehri olduğunu ifade etmiş; bu nehrin, toprağı verimli kılan başlıca unsur olduğunu belirtmiştir (Pınar, 2001: 45-46). Kent halkının büyük çoğunluğunun Müslüman olduğunu belirten seyyah, Rumlar ve Ermenilere kıyasla sayıca daha kalabalık olan Musevilerin şehirde üç sinagoga sahip olduklarını da aktarmaktadır (Tournefort, 2005: 245). Seyyah, eserinde Sipylos (Manisa) Dağı'ndan da söz etmektedir. Ona göre, Sibil'in zirvelerinden bakıldığında ovanın etkileyici bir görünümü izlenebilmektedir. Ayrıca Tanrıça Sypielene'nin adının bu dağdan türediğini, ancak bu adın kökeninin, Sypielene'nin annesi olarak kabul edilen Kibele'ye dayandığını düşünülüğünü ifade etmektedir (Güzel, 2017: 293). Bu nedenle söz konusu tanrıça, Manisa'da basılan sikkelerin bir yüzünde ya dört sütunlu bir tapınağın tepesinde ya da bir araba üzerinde betimlenmiştir (Pınar, 1996: 9). Doğu Prusya kökenli araştırmacı ve seyyah Otto Friedrichs von Richter, 1815 yılında gerçekleştirdiği Manisa gezisinde, Sipylos Dağı'nın eteklerine kurulu kentten ve çevresi ormanlar, tarlalar ve bahçelerle bezenmiş Gediz Vadisi'nden söz etmektedir (Pınar, 1998: 5-6; Güzel, 2010: 122; Güzel, 2017: 293). 19. yüzyılda Manisa'yı ziyaret eden seyyahlar arasında yer alan İrlandalı din adamı, tarih araştırmacısı ve yazar Robert Walsh da, seyahatnamesinde kentin "Manisa" ismini almasının temelinde Sipylos Dağı'nın bulunduğunu belirtmiş; kentin "Sipylos'un üzerindeki Manisa" şeklinde adlandırıldığını ifade etmiştir (Walsh, 1839: 9). Ayrıca Walsh, Manisa'yı yemyeşil doğası ve özgün hayvan varlığıyla tanımlar; özellikle siyah ve ipeksi yünleriyle ayırt edilen Anadolu keçileri ile kar beyazı koyunların kente özgü olduğunu belirtir (Walsh, 1839: 9-10). 1838 yılında Manisa'yı ziyarete gelen Fransız arkeolog ve gezgin Léon de Laborde ise, şehir ile çevresinde kaliteli tütün yetiştirildiğini; kent merkezinde bulunan ipek atölyelerinden İzmir'e nitelikli ürünlerin gönderildiğini ifade etmektedir (Laborde, 1838: 11). Alman arkeolog, Doğu bilimci ve sanat tarihçisi Friedrich Sarre, 19. yüzyılda İzmir'den Manisa'ya uzanan seyahati sırasında, ilk önce kentin arkasında yükselen ve bir duvarı andıran görkemli Sipylos Dağı'ndan söz etmektedir (Sarre, 1998: 3). Aristokrat kökenli İngiliz gezgin George T. Keppel ise, Manisa'nın Rum, Türk ve Ermeni halklarına ev sahipliği yapan ve üç bin konuttan oluşan çok kültürlü yapısına dikkat çekmektedir (Keppel, 1831: 295). Fransız kökenli mimar, arkeolog ve gezgin Charles Texier, 19. yüzyıldaki Anadolu gezisi kapsamında uğradığı Manisa hakkında; kentin asıl

³ Bu seyyah hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Umuç, 2009: 145-163.

⁴ Gravür; ahşap veya metal baskı kalıplarına çeşitli oyma teknikleri uygulanarak üretilen ve çoğaltılabilen her türden sanatsal yapıtı ifade etmektedir. Sözen ve Tanyeli, 2010: 121.

ününü Büyük İskender'in ölümünden sonra kazandığını ve 13. yüzyıl başlarında kısa bir süre Bizans İmparatorluğu'na başkentlik yaptığını belirtmektedir (Texier, 2002: 73-74). Texier'e göre Manisa, oviden bakıldığında büyük ve canlı bir şehir izlenimi vermektedir. Kenti çevreleyen kervan yolları, İzmir ile Manisa arasındaki yoğun ticaretin kırsal alanlara da bir hareket ve canlılık kattığını göstermektedir. Şehrin arkasında yükselen Manisa Dağı (Sipylus) ise bu manzaranın etkileyici bir arka planını oluşturmaktadır (Texier, 2002: 77).

Manisa merkezinin yanı sıra, özellikle bazı ilçelerinin de seyyahlar tarafından ilgiyle kayıt altına alındığı ve bu bölgelerin seyahatname ile gravürlere yansıdığı görülmektedir. Bu ilçeler arasında yer alan Akhisar, Antik Dönem'de Thyateira⁵ adıyla biliniyordu⁶. Hıristiyanlığın ilk dönemlerine ait yedi kiliseden⁷ birini barındırması sebebiyle⁸, pek çok yabancı gezgin ve araştırmacı açısından büyük bir öneme sahip olmuştur (Bkz. Rycout, 1679: 70 vd.; Wheler, 1682: 229-238; Chishull, 1747: 53; Wells, 1819: 282, 284; Arundell, 1828: 188-190; Laborde, 1838: 17; Walsh, 1839: 41-43; Brewer, 1851: 187-198; Fellows, 1852: 16 vd.; Svoboda, 1869: 49-51; Fontrier, 1887: 79 vd.; Buresch, 1898: 30-36; Hawley, 1918: 112, 120-122; Ramsay, 1960: 130; Pınar, 1998: 10; Texier, 2002: 79-81; Evliya Çelebi, 2011: 66-69; Christmast, 2012: 113-114). 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Hristiyanlık tarihine ilgi duyan birçok gezgin kenti ziyaret etmeye başlamıştır. Bu gezginler arasında, 1670 yılında kente gelen ve İzmir'de İngiltere konsolosu olarak görev yapan Paul Rycout ilk sırada yer almaktadır (Rycout, 1679: 70 vd.; Wells, 1809: 282; Wilson, 2012: 319). 1671 yılında, Rycout'un ziyaretinden yalnızca iki yıl sonra, din adamı Thomas Smith, diğer altı kiliseyle beraber Thyateira'yı ziyaret etmiştir (Meinardus, 1974: 104; Greenhalgh, 2013: 91). Bu gezginleri, art arda 1673'te Dr. Pickering ve Dr. Salter (Meinardus, 1974: 106), 1675'te Spon (Spon ve Wheler, 1678: 253) ve Wheler, 1698'de İzmir'de görev yapan papaz Edmund D. Chishull (Chishull, 1747: 52; Meinardus, 1974: 108), 1702'de Piton de Tournefort, 1711'de M. Eneman, 1714'te Paul Lucas, 1739'da Richard Pococke, 1750'de Robert Wood ve 1759'da J. Aegidius van Egmont izlemiştir (Meinardus, 1974: 108-109). 19. yüzyıla gelindiğinde, Doğu Prusyalı Otto F. von Richter (von Richter, 1822: 510), Amerikalı seyyah Henry John Van-Lennep⁹ ve kısa bir süre sonra Richard Chandler (Chandler, 1817) de kente yolculuk yapmışlardır (Pınar, 1998: 10).

Bunların yanı sıra, 1780'de doğup 1846'da ölen İngiliz gezgin Francis V. Jago Arundell de Thyateira'yı (Akhisar) ziyaret eden seyyahlar arasında yer alır. Arundell, seyahat notlarında

⁵ Magie, Thyateira adının Asya kökenli bir isim olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Magie, 1950: 977. Thyateira, lokasyonu gereği antik yol ağıyla ilintili olup, Pergamon ile Sardeis arasında yer alan güzergâh üzerinde; daha geniş ölçekte değerlendirildiğinde ise Smyrna ile Bithynia arasındaki ana ulaşım hattı üzerinde yer almaktaydı. Wilson, 2012: 319. Strabon ise: "Güneye doğru bir dağ silsilesi geçtikten sonra Sardeis yolu üzerinde sol tarafta, bazılarınca Mysia'luların en uzaktaki kenti olarak bilinen, Makedonlular'a ait bir kent olan Thyateira'ya gelinir." ifadesiyle kentin coğrafi konumuna işaret eder. Strab., XIII, 4. 4. Thyateira'dan geçen tarihî güzergâhlarla ilgili çalışmaya dair bkz. Satış, 1994: 131-137.

⁶ Thyateira'nın tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Cohen, 1995: 238-242.

⁷ İncil'in Vahiy 1. bölümünde ve "Yedi Kiliseye Selam" başlığında, yedi kilisenin yer aldığı şehirlerin Ephesos, Smyrna, Sardeis, Pergamon, Philadelphia, Thyateira (Akhisar) ve Laodikeia olarak ifade edilmiştir. 18. yüzyıl İngiliz tarihçisi ve siyasetçisi Edward Gibbon, Apokalips'in ortaya çıkışıyla birlikte Asya'nın yedi kilisesine ev sahipliği yapan bu kentlerin kalıcı bir ün kazandığını ifade etmektedir. Bkz. Gibbon, 1987 I: 514.

⁸ Hıristiyanlığın erken dönemine ait Thyateira kilisesiyle ilgili ayrıntılı kaynaklar için bkz. Cohen, 1995: 202-204.

⁹ Van-Lennep, şehri gezdiği sırada kentin mezarlığında karşılaştığı çok sayıda antik mermer sütuna dikkat çekmektedir (Van-Lennep, 1870: 289).

ilçenin geniş bir yerleşim olduğunu belirtmiş; burada çok sayıda dükkânın bulunduğu dikkati çekmiştir. Ayrıca, o dönemde ilçede yaklaşık 300 Yunan, 30 Ermeni ve 1000 Türk evi bulunduğunu, bunun yanında dokuz cami ile biri Ermenilere, diğeri Yunanlılara ait iki kilisenin mevcut olduğunu bildirmektedir (Arundell, 1828: 188-193).

Robert Walsh da Thyateira'yı ziyaret eden seyyahlar arasında yer alır. Eserinde, ilçenin genel görünümü, dini geçmişi, sosyal hayatı ve ekonomik yapısı gibi birçok farklı konuya değinmektedir (Walsh, 1839: 94-95). Walsh, Thyateira hakkında şu bilgileri vermektedir: *“Akhisar'ın bugünkü nüfusu 6 ile 7 bin arasındadır. Bunların 1500'ü her biri ayrı ayrı ibadet yerlerine sahip, Yunan ve Ermeni Hıristiyanlardan oluşmaktadır. Şehirde, camilerin, minarelerin ve kubbelerin manzaraları, geniş bir cadde boyunca uzanan selvi ve kavak ağaçlarıyla birleşmekte. Mağazalar, dükkânlar ve bunların etrafındaki yoğun coşkulu kalabalık ona büyük ve zengin bir ticaret merkezi görünümü vermektedir. Şehir halen büyük bir yün ticaretine devam etmektedir.”* (Walsh, 1839: 94-95; Güzel, 2010: 132; Güzel, 2017: 299). Walsh, bunun yanı sıra eserinde, İngiliz mimar ve sanatçı Thomas Allom'un¹⁰ “Manisa-Akhisar (Thyateira)” başlıklı gravürüne de yer vermektedir¹¹ (**Şekil 3-4**). Gravürde, geniş bir alana yayılan antik kalıntılarla çevrili Türk Mezarlığı tasvir edilmiştir. Kompozisyonda, iki kadın figürü ve onların etrafında daireler çizen akbabalar, büyük bir detayla işlenmiştir (Güzel, 2017: 300).

Thyateira'yı ziyarete gelen gezginler arasında, 1799 yılında İngiltere'nin Nottingham kentinde doğan arkeolog ve seyyah Charles Fellows da bulunmaktadır. Fellows, Akhisar'a doğru ilerlerken geçtiği Hyllos Vadisi'nin verimli topraklara sahip olduğunu, burada pamuk ve mısır tarımı yapıldığını aktarmaktadır. Ayrıca, kentin bazı mezarlarında Korinth üslubunda yaklaşık 130 sütunun yer aldığını da not etmiştir (Fellows, 1839: 21-23).

Fransız gezgin Laborde, Akhisar'ın (Thyateira) büyük bir yerleşim olduğunu belirtmekte ve burada yaklaşık 15.000 kişinin yaşadığını aktarmaktadır. Kentteki Türk mezarlığında birçok antik dönem eseri bulunduğunu ve Ermenice ile Yunanca yazıtların mevcut olduğunu da ifade etmektedir (Laborde, 1838: 17).

Bu seyyahların yanı sıra H. Christmast (Christmast, 2012: 113), 17. yüzyılda İngiliz gezgin Thomas Smith, 1826 yılında John Hartley (Hartley, 1833: 295-299), 1829 yılında İngiliz seyyah George T. Keppel (Keppel, 1831: 284; Meinardus, 1974: 113), ardından Fransız hükümeti tarafından Anadolu'ya gönderilen ve Bayındırlık İşleri Müfettişi olarak görev yapan C. Texier de (Texier, 2002: 73, 79-81) Thyateira'yı ziyarette bulunmuşlardır. Ayrıca Alman coğrafyacı H. Kiepert'in 1890 tarihli, Batı Anadolu'yu konu alan haritasında¹² Thyateira ve çevresinin de yer alması, bölgenin arkeolojik dokusunun anlaşılmasına önemli katkı sağlamaktadır (Kiepert, 1890: 1:250,000).

Yalnızca Avrupalı gezginler değil, ünlü Türk gezgin Evliya Çelebi de 1671 yılında Thyateira'yı (Akhisar) ziyaret etmiş ve eserinde bölge hakkında ayrıntılı ve değerli bilgiler

¹⁰ Thomas Allom ile ilgili bilgi için bkz. Yenilir, 2017: 153-163.

¹¹ Bu gravür için bkz. Walsh, 1839: 40; Meinardus, 1974: 111; Güzel, 2010: 432, resim 43; Güzel, 2017: 300, foto. 7.

¹² Bkz. <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert/> (Erişim Tarihi: 03.05.2025).

aktarmıştır (Evliya Çelebi, 2011: 66-69). Seyyah, Thyateira (Akhisar) hakkında: “150 akçelik kazadır. Senede 20 kese hâsıl olur. 300 akçe kazadan iyidir. Nahiyesi ancak 12 köydür, ama her biri birer kasaba gibi bağlı bahçeli, cami, han ve hamamlı beldelerdir. Eski zamanlarda gayet büyük şehir imiş. Şimdi yine mamur yapıları büyük bir ovanın ortasında bulunan, Anadolu Vilâyeti'nin Şamıdır. Dört tarafı gül, gülistan, bağ ve bostanlı İrem Bağı gibi gölgeli ağaçlar içinde mamur, süslü, iç açıcı ve ferah yeni yapı bir hoş beldedir.” şeklinde bilgiler aktarmaktadır (Evliya Çelebi, 2011: 67).

Pek çok yerli ve yabancı gezginin dikkatini çeken bir diğer önemli yerleşim ise Salihli ilçesinde yer alan Sardeis Antik Kenti'dir. (Smith, 1674: 132-137; Smith, 1676: 27-32; van Egmont ve Heyman, 1759: 147; Peyssonnel, 1765: 336-337; Leake, 1824: 342-345; Arundell, 1828: 176-184; MacFarlane, 1829: 411; Fuller, 1830: 52-53; von Prokesch, 1831: 138; Keppel, 1831: 326-328, 330, 333; Fellows, 1839: 289-290; Levinge, 1839: 228; Walsh, 1839: 66-68; Murray, 1840: 275-276; Hamilton, 1842 I: 147-149; Durbin, 1845: 150; Tweedie, 1859: 18-25; Cuinet, 1894: 562-565; Cockerell, 1903: 143-144; Ramsay, 1960: 30; Chandler, 1971: 199-204; Chishull, 1993: 36; Sarre, 1998: 4; Pınar, 1998: 10-14; Texier, 2002: 58-62; Tavernier, 2006: 123-124; Evliya Çelebi, 2011: 60-61; Christmast, 2012: 121-126)¹³. Ege kıyılarından Anadolu'nun iç kesimlerine uzanan ana yolların kavşak noktasında stratejik bir konuma sahip olan bu antik kent, doğal güzelliklerle çevrili, verimli ve güvenli bir bölgede kurulmuştur (Cahill, 2010: 75). Sardeis¹⁴, Lydia uygarlığının başkenti olması ve erken Hıristiyanlık döneminde yedi kiliseden birine ev sahipliği yapması nedeniyle seyyahlar ve araştırmacılar açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, Roma ve Bizans dönemlerinde de stratejik ve kültürel açıdan değerini koruyan bu kent, özellikle Bizans dönemindeki ünlü kilisesiyle dikkat çekmiştir (Ergül, 1992: 7).

Sardeis ve çevresi hakkında bilinen ilk ayrıntılı bilgiler, Ekim 1668'de bölgeyi ziyaret eden İngiliz Paul Rycaut'a dayanmaktadır. İzmir'de konsolos (elçi) olarak görev yaptığı dönemde kente gelen Rycaut, Sardeis'te dikkate değer çok fazla kalıntı bulunmadığını, ancak Bozdağlar'ın yamacından bakıldığında aşağıda uzanan kentin manzarasının, şimdiye kadar gördüğü en etkileyici manzaralardan biri olduğunu belirtmektedir (Rycaut, 1679: 74).

Sardeis hakkında erken bilgilerden bir diğeri, Rycaut'un ziyaretinden iki yıl sonra, 1670 yılında kente gelen İngiliz büyükelçiliği papazı Thomas Smith'in seyahat notlarında yer almaktadır¹⁵. Smith, kentin Tmolos Dağı'nın kuzey eteklerinde, geniş ve verimli bir ovanın kenarında kurulduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, burada karşılaştığı altı sütunun yaklaşık yedi yard, yani 21 metre yüksekliğinde olduğunu belirtmektedir (Smith, 1674: 132-137).

Sardeis'i ziyaret eden 17. yüzyılın önemli coğrafyacı ve seyyahlarından Türk-Osmanlı bilim insanı Kâtip Çelebi, kente dair şu bilgileri aktarmaktadır: “*Germabe-i Sart: Manisa ile Bozdağ arasında yol üzerinde Sart Kasaba'dan bir menzil doğu ve güneye düşer. Sart, Bozdağ Yaylağı'na giden yol üzerindedir. Manisa'dan şar-cenuba düşer. Bozdağ'ın garb ve şimalidir. Mağnisa'dan bu'du bir merhaledir. Bundan, Bozdağ Yaylağı bir buçuk merhaledir. Evâilde*

¹³ Ayrıca bkz. <https://sardisexpedition.org/en/essays/r7-yegul-ch1-introduction> (Erişim Tarihi: 05.05.2025).

¹⁴ Ramsay, Sardeis kelimesinin Lydia dilinde “sene” anlamını taşıdığını belirtmektedir. Bkz, Ramsay, 1960: 130.

¹⁵ Gezin, Sardeis ile ilgili bilgilerini “*Remarks upon the Manners, Religion, and Government of the Turks, together with a Survey of the Seven Churches of Asia as they now lie in their Ruins, and a brief description of Constantinople*” isimli eserinde vermiştir.

bir azim şehirdi. Hâlen eseri sîru bakidir. Bozdağ yaylağına muttasıl olan ba'zı cibâlin zeylindedir." (Kâtip Çelebi, Cihânnümâ, 638).

Evliya Çelebi de Sardeis hakkında: "*Kalesi yine Bozdağ'a bitişik olan Sart Dağı'nın eteğinde, yüksek bir yerde, dört köşe, şeddadi yapı küçük bir kaledir, ama gayet sarp ve sağlam yapıdır. Bağı bahçesi çoktur. Ve şebekeli bostanlarında sulu ve iri kavunu ve karpuzu meşhurdur. Ve ovalarında pamuğu cihanı süslemiştir.*" şeklinde bilgi verirken; yine aynı bölümde Gediz Nehri'nden ise: "*Oradan yine batıya bir ulu sahra içinde Gediz akar ki ta Alaşehir ile Sart şehri arasından beri gelir.*" şeklinde söz etmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 60-61).

17. yüzyılda Sardeis'i ziyaret eden Fransız gezgin Tavernier, bu kentin Lydia'nın başkenti olduğunu ve Kral Keyhusrev'in burada yaşadığını aktarmaktadır. Tavernier, Sardeis'in kalıntıları arasında büyük bir saray ve iki güzel kilisenin izlerine rastladığını, ayrıca kentin yakınında Sart adında bir köyün bulunduğunu belirtmektedir. Seyyah, aynı zamanda Aziz Yahya'nın Vahiy'inde sözü edilen yedi kiliseden birinin de bu kentte yer aldığını ifade etmektedir (Tavernier, 2006: 123-124).

Kenti ziyarete gelen bir diğer gezgin İngiliz Papaz Chishull, Sardeis ile ilgili düşüncelerini: "*Eski Lydia krallarının taht kenti olan Sart, sonradan İran, Yunan ve Roma İmparatorlukları döneminde ün yapmış ve sonuçta Hıristiyanlığın kilise başkenti olarak şereflendirilmiştir.*" şeklinde dile getirmektedir (Chishull, 1993: 36).

Mimarlık ve mühendislik alanında öne çıkan İtalyan gezgin Giovanni Battista Borra, 1750 yılında Sardeis'i ziyaret etmiştir. Bu gezginin önemi Sardeis ile ilgili ilk çizimleri¹⁶ yapan kişi olmasından kaynaklanmaktadır (Yegül, 2003: 32-33). Mayıs ayında İzmir'den hareket ederek Sardeis'e gelen Borra'nın gravürleri ve harita çizimleri, bu antik kentin kalıntılarına ait bilinen ilk örnekleri teşkil etmektedir¹⁷.

Hartley, 1826 yılında ziyaret ettiği Sardeis'e 26 Nisan'da ulaştıklarını ve bu kentin bir dönem Lydia'ya başkentlik yapmış, dünyanın en eski ve görkemli şehirlerinden biri olduğunu dile getirmektedir. Ayrıca, Sardeis'teki en dikkat çekici yapının Kybele Tapınağı olduğunu, bu tapınağın iki devasa sütununun hala ayakta durduğunu vurgulamaktadır (Hartley, 1833: 293-294).

Sardeis'i ziyaret eden seyyahlar arasında İngiliz arkeolog ve gezgin Charles Fellows da bulunmaktadır (Fellows, 1839: 289). Fellows, İncil'de adı geçen yedi kiliseden birinin burada yer aldığını ve kentin doğal güzelliklerle çevrili bir bölgede kurulduğunu belirtmiştir (Fellows, 1839: 289-290).

1833 yılında Sardeis'i ziyaret eden İngiliz gezginlerden biri de Arundell'dir (Güzel, 2017: 297). Arundell, Sardeis hakkında şu değerlendirmelere yer vermektedir: "*Sardes kentini izlerken bende en derin iz bırakan duygunun ne olduğunu sorsanız, hiç tereddütsüz, bu kentin içindeki tarif edilemez yalnızlığı söyledim.*" (Ergül, 1992: 29; Güzel, 2010: 128). Gezgin, eserinin kentin tarihine dair diğer bölümlerinde Perslerin, Romalıların, Bizanslıların ve Türklerin Sardeis'e geliş süreçlerine yer vermektedir (Arundell, 1828: 176-179).

¹⁶ Sardeis'e dair çizim ve haritalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. von Olfers, 1859.

¹⁷ Söz konusu çizim ve haritalar için bkz. <https://sardisexpedition.org/en/images?q=Giovanni+Battista+Borra> (Erişim Tarihi: 05.05.2025).

İrlandalı gezgin Walsh, Sardeis'i ziyaret eden diğer seyyahlar arasında yer alır. Eserinde, bu kentin zengin Lydia Krallığı'nın başkenti olduğunu ve Apokalips'in yedi kilisesinden biri olarak tanındığını belirtmektedir (Walsh, 1839: 66-68). Seyahatmamesinde, Thyateira'daki gibi, burada da Thomas Allom imzalı "Manisa-Salihli-Sardes Harabeleri" isimli gravürüne yer vermiştir (**Şekil 5-6**) (Walsh, 1839: levha 34; Sevin, 2006: 89; Güzel, 2010: 431, resim 41; Güzel, 2017: 298, foto. 5).

İngiliz gezgin Keppel'in seyahat notları, 19. yüzyılda Sardeis'in genel görünümüne dair önemli veriler sağlamaktadır. Seyyah, Sardeis'e dair izlenimlerini şu ifadelerle aktarmaktadır: "Sardes kalıntıları muhteşemdi. Akropolis, kalenin yıkıntıları üzerinde yükselmektedir. Bu bölüm yapıları, çabuk kırılıp dağılıyor, bunun sebebi ise yakın zamanda meydana gelen deprem. Genellikle tuğladan kırık sütunlar, süs ile işlendiği görülmektedir." (Keppel, 1831: 326-328).

Fransız gezgin Texier ise Sardeis hakkında şu gözlemlerde bulunmaktadır: "Sonbaharın parlak güneşiyle aydınlanan Bozdağ'ın yamaçlarından inerken, gözlerimizin önünde uzanan dalgasız ve geniş çıplak ova, yalnızca uzakta yer yer görünen birkaç duvar kalıntısı, bazen de harabe kümeleri tarafından kesintiye uğruyordu." (Texier, 2002: 54). Ayrıca, Kibele'nin Sart kentinde bir tapınağının bulunduğunu ve bu tapınağın, şehrin İyonyalılar tarafından ele geçirilmesi sırasında yakıldığını belirtmektedir (Texier, 2002: 56-62).

Dönemin seyyahlarından Christmast, Texier'in de söz ettiği bu tapınakla ilgili şu şekilde bilgi vermektedir: "Gördüğüm tüm İon tapınaklarından üstün geldi. 17x8 sütunlu ve 2 kanatlı bir yapı olduğu görülmektedir." (Christmast, 2012: 121-126).

Sardeis, Doğu Prusyalı seyyah Otto Friedrich von Richter tarafından da ziyaret edilmiştir. Richter, Akhisar ve civarında olduğu gibi burada da on ila on iki arasında kerpiç ev bulunduğunu, ayrıca kentin doğu yakasında bahçeler içinde bir değirmenin yer aldığını aktarmaktadır. Ayrıca, şehri çevreleyen eski surların, üstleri toprakla kaplanmış olmasına rağmen hâlâ seçilebildiğini ifade etmektedir (Pınar, 1998: 13).

Ramsay, Sardeis'i "Kral Yolu"nun geçtiği önemli bir nokta olarak tanımlamaktadır. Ona göre bu güzergahın bir bölümü Ephesos ile Sardeis arasında yer alan Karabel geçidinden geçmekteydi. Ayrıca bu geçitte, Siro-Kappadokia sanatına ait ve "Sesostris" olarak bilinen iki eser bulunduğunu da kaydetmektedir (Ramsay, 1960: 30). Öte yandan, İngiliz seyyah William John Hamilton, 1842'de Salihli'ye bağlı eski bir yerleşim yeri olan Adala'yı ziyaret etmiş ve burasının o dönemde yoksul bir köy olduğunu; ancak köy ağasının görkemli bir konakta yaşadığını ifade etmektedir (Hamilton, 1842 I: 143-144).

Salihli'yi ziyaret eden seyyahların dikkatini çeken en önemli konulardan biri, Gediz Ovası'nın kıyısında, Marmara Gölü'nün (Gygaie) güneyinde bulunan ve tümülüs¹⁸ biçimindeki Lydia Kral Mezarlığı (Bintepeler) olarak bilinen bölgedir (Hanfmann, 1964: 32; Texier, 2002: 62-65; Greenewalt, 2010: 19, 31, 11. dipnot; Roosevelt, 2017: 194). Yaklaşık yüzü aşkın tümülüsten oluşan bu mezarlığın en büyük örneği, Lidya Kralı Kroisos'un babası olan Kral Alyattes'e ait, 361 metre çapında ve 70 metre yüksekliğinde devasa bir anıt olan Kocamutaf

¹⁸ Yer altı mezar odası ve onun üzerine yığılmış toprak yığımından meydana gelen yapay bir gömüt yapısı. Sözen ve Tanyeli, 2010: 309; Roosevelt, 2017: 194-205. Ayrıca bkz. Saltuk, 1993: 185-186; Er, 2004: 365; Tekçam, 2011: 236-237.

Tepe¹⁹ (Alyattes Tümülüsü) olarak bilinir (**Şekil 7-8**) (Hanfmann, 1964: 32; Roosevelt, 2003: 190; Roosevelt, 2017: 194-195, şekil, 6.8).

Alman gezgin Sarre, bölgeye yaptığı gezi sırasında edindiği izlenimleri seyahatnamesinde detaylı olarak aktarmaktadır. Sarre, Sipylos Dağı'nın güney yamacının aniden alçaldığını ve Hermos Nehri'nin her iki yakasında çeşitli büyüklüklerde birçok tümülüsün bulunduğu ifade etmektedir. Bu tümülüslerin Sardeis kentinin nekropolü olduğunu belirten Sarre, bunlar arasında en dikkat çekici olanın Kral Kroisos'un babası Alyattes'e ait mezar olduğunu belirtmektedir (Sarre, 1998: 4).

Bu mezarlara dair izlenimlerini paylaşan Fransız gezgin Laborde, Gediz (Hermos) Ovası'nın kenarında yer alan bu tümülüslerin Lydia krallarına ait olduğunu ve bunlar arasında en dikkat çeken mezarın Kral Alyattes'in tümülüsü olduğunu ifade etmektedir (Laborde, 1838: 15-16). Başka bir gezgin olan Christmast, Sardeis tümülüslerine ilişkin görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: *"Burada, olağanüstü tümülüsler ya da höyük adı verilen Lydia krallarının mezarlarını görmekteyiz. Kandaules, Alyattes ve Gyges'e aittir. En büyükleri olan Alyattes'in mezarı 60 metreden yüksek, çevresi 1200 metre ve tabanının kumtaşından büyük taşlardan oluştuğu söylenmektedir."* (Christmast, 2012: 124).

Fransız gezgin Texier de bu tümülüsleri incelemiş ve mezarların çevredeki ovalara hâkim geniş bir düzlükte bulunduğunu aktarmıştır. Ayrıca, bu alanın en dikkat çekici yapısının, uzaktan bakıldığında küçük bir dağ gibi görünen ve Kral Alyattes'e ait olduğu belirtilen devasa tümülüs olduğunu belirtmektedir (Texier, 2002: 63).

1838 yılında bölgeye seyahat eden İngiliz gezgin Charles Boileau Elliott, Sardeis'e doğru ilerlerken farklı boyutlarda, ancak benzer biçimde inşa edilmiş 18-20 civarında tümülüs gördüğünü; bunların bir kısmının tuğla işçiliğiyle, diğerlerinin ise toprak ve çimenlerle kaplandığını ifade etmektedir (Elliott, 1838: 70).

Doğu Prusyalı gezgin von Richter de bu tümülüsler hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır (von Richter, 1822: 510-511). Richter, Gygaie (Marmara) Gölü'nün güney kıyısından başlayarak bu bölgede çok fazla yükselmeden devam eden Lydia kaya mezarlarının bulunduğunu, Sardeis'teki antik kalıntılara ulaşana kadar geçen iki ila üç saatlik yürüyüşü sırasında 48 ila 50 arasında tümülüs gördüğünü belirtmektedir. Bu tümülüslerden en büyüğünün Alyattes'e ait olduğunu ifade eden Richter, ayrıca bu anıt mezarların Mısır'daki piramitlerle benzerlik gösterdiğine de dikkat çekmektedir (Pınar, 1998: 12-13).

İrlandalı gezgin Walsh, Sardeis'e yaptığı yolculuk sırasında karşılaştığı bu tümülüslerle ilgili seyahatnamesinde şu bilgileri aktarmaktadır (Güzel, 2010: 131; Güzel, 2017: 298): *"Burasını ilginç kılan şey, bu ıssız kıyıyı eski Lydia krallarının ebedi istirahat yeri olarak seçmesidir. Burası, şahane kalıntıların bulunduğu ve şu anda da var olan binlerce mezarın yeri olarak adlandırılan koca bir mezarlıktır. Bu mezarların arasında göze çarpan bir mezar vardır. O da Krezüs'ün babası Alyatte'ninkidir."* (Walsh, 1839: 93). Walsh eserinde, Thyateira ve Sardeis'teki gibi, bu bölgenin de Thomas Allom imzalı "Manisa-Salihli-Marmara Gölü ve

¹⁹ Herodotos bu tümülüsle ilgili: *"Mısır ve Babil'deki anıtlar bir yana öyle bir anıt vardır ki, bilinen bütün öbürlerini aşar. Bu, Kroisos'un babası Alyattes'in mezarıdır, etekleri büyük taşlarla örülmüş bir toprak yığındır. Bu mezar çepeçevre altı stad ve iki plethrondur; genişliği on üç plethrondur."* şeklinde belirtmektedir. Hdt., I, 93. Ayrıca bu tümülüs hakkında bilgi için bkz. Strab., XIII, 4. 7.

Bintepeler” isimli gravürüne (**Şekil 9-10**) yer vermiştir (Walsh, 1839: 93; Güzel, 2010: 431, resim 42; Güzel, 2017: 299, foto. 6).

Salihli ve Akhisar (Thyateira) ile birlikte, seyahatname ve gravürlerde adı geçen bir diğer önemli ilçe de Kula’dır (Ramsay, 1960: 132). Gezginler, özellikle Kula’nın fiziki coğrafyası ve dokumacılık geleneğine dikkat çekmişlerdir. 19. yüzyıl öncesi kaynaklarda ise Kula hakkında Kâtip Çelebi’nin Cihannüma’sında (Kâtip Çelebi, 2013: 340) ve Evliya Çelebi’nin seyahatnamesinde önemli bilgiler yer almaktadır.

Evliya Çelebi, Kula’nın sekiz mahalleden oluştuğunu ve yaklaşık 1.200 toprak örtülü, bakımlı ve süslü ev barındırdığını aktarmaktadır. Ayrıca ilçede üç hamam, 200 dükkân, altı han ve 11 sıbyan mektebi bulunduğunu; ancak imaret ve medresenin bulunmadığını ifade etmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 57-58).

İngiliz seyyah Keppel’e göre, ilçede toplamda 1500 ev bulunmaktadır ve bunların yaklaşık 150’si Rumlar tarafından kullanılmaktadır (Keppel, 1831: 341). Keppel, buradaki Rumların, diğer birçok Osmanlı yerleşiminde olduğu gibi, kendi dillerinden çok Türkçe konuştuklarını aktarmaktadır (Keppel, 1831: 354). Gezgin, tamamen volkanik lavlarla kaplı olan Kula’da on bir cami bulunduğunu ve halı ile kilim dokumacılığının ilçenin ticaretinde önemli bir yer tuttuğunu aktarmaktadır. Ayrıca, ilçenin kırmızı boyasıyla ünlü olduğunu ve bu boyanın kullanıldığı kırmızı terliklerin İskenderiye’ye ihraç edildiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra, Kula’da kayda değer miktarda haşhaş üretimi yapıldığını da vurgulamaktadır (Keppel, 1831: 341).

Texier, Kula’nın Kara Devlit adı verilen bir dağın eteğinde bulunduğunu ve bu dağın, güneyde geniş bir alana yayılan lavların ana kaynağı olduğunu belirtmektedir (Texier, 2002: 88). Bunun yanı sıra, Kara Devlit konisinin ova seviyesinden 500 metre, Kula’nın ise 803 metre yükseklikte olduğunu aktarmaktadır (Texier, 2002: 89). Seyyah ayrıca Kula’dan: “*Dört-beş bin nüfuslu bir şehirdir. Hemen hemen bütün evleri birkaç ağaçla gölgelenmiştir. Sokaklar temizdir. Çalışkan ve sanat sahibi olan halkının, rahat içinde olduğu görülür.*” şeklinde söz etmektedir (Texier, 2002: 91).

Yerli ve yabancı gezginlerin hakkında önemli bilgiler aktardığı diğer bir merkez de Turgutlu (Kasaba)²⁰ ilçesidir. Evliya Çelebi, eserinde ilçenin özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki durumuna dair önemli bilgiler aktarmaktadır. Seyahatnamesinde, şehrin düz bir sahranın tam ortasında, Gediz Nehri’nin kenarında yer aldığını, nahiyesinin 160 köyden oluştuğunu, müftü, nakib, kethüda yeri ve serdar gibi idari yetkililerin bulunduğunu; ayrıca tüccar, ayan ve asker sınıfının sayıca fazla olduğunu, şehir halkının çocuklarının doğuştan yeniçeri olarak yetiştirildiğini ifade etmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 71).

İngiliz papaz Chishull, Turgutlu’ya (Kasaba) yaptığı ziyareti sırasında kentte gezintiye çıkmış ve Ermeni mezarlığında antik dönemlere ait taş rölyeflere rastlamıştır. Yerel halktan edindiği bilgilere göre, bu rölyeflerden birinin Sardeis’ten getirildiği kendisine aktarılmıştır (Chishull, 1993: 35). Bir diğer İngiliz gezgin olan Arundell de Turgutlu’yu ziyaret etmiş ve Chishull’un aktardıklarına benzer gözlemlerde bulunmuştur (Arundell, 2016: 15). İskoç gezgin Charles MacFarlane ise 1828 yılında Turgutlu’ya gelmiş; buradan İsmailce adlı bir Türk köyüne uğrayarak Urganlı’ya doğru yolculuğunu sürdürdüğünü belirtmiştir (MacFarlane, 1829: 439).

²⁰ XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Kasaba” olarak adlandırılan Turgutlu, 1842 tarihli nüfus yoklama defterinde Manisa kazasına bağlı bir nahiyeye merkezi olarak kaydedilmiştir. Kaya, 2013: 97.

1830 yılının Ocak ayında Turgutlu'dan (Kasaba) yolculuk eden İngiliz seyyah Keppel, bu yerleşimin yaklaşık 1500 haneden oluştuğunu ve Salihli'den daha büyük olduğunu kaydetmektedir. Bunun yanı sıra, kentin özellikle pamuk ve kavunu ile tanındığını ifade etmektedir (Keppel, 1831: 323). O dönemde Turgutlu'dan geçen birçok gezginin eserlerinde mutlaka değindiği konulardan biri de Turgutlu kavunu olmuştur. Fuller, burada yetiştirilen kavunların şekil olarak salatalığa benzediğini ve diğer kavun türlerine göre daha uzun olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, bu kavunların kabuklarının oldukça ince ve yumuşak, iç kısımlarının ise kırmızımsı renkte olduğunu ve şimdiye kadar tattığı en lezzetli kavunlar arasında yer aldığını belirtmiştir (Fuller, 1830: 52). Benzer şekilde, Arundell, bölgede elliye yakın farklı kavun çeşidinin bulunduğunu ve bu kavunların ocak-şubat aylarına kadar tazeliğini koruyabildiğini kaydetmektedir (Arundell, 1834: 21).

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde hakkında önemli bilgiler sunduğu bir diğer yerleşim yeri ise Gördes'tir²¹. Çelebi, XVII. yüzyılda ziyaret ettiği Gördes hakkında seyahatnamesinde, kentin Saruhan oğlu Yakub Bey tarafından ele geçirildiğini ve isminin, İskender İmparatorluğu döneminden sonra Kral Koritoz'dan geldiğini aktarmaktadır (Sezer, 2019: 77). Evliya Çelebi'nin şehri ziyaret ettiği dönemde ise Gördes, Saruhan Sancağı'na bağlı, yıllık 150 akçe vergi geliri olan bir kazâ olarak kaydedilmiştir (Yurdoğlu, 1993: 35). Seyyah kent için ayrıca: *"Burada kethüda yeri ve serdari vardı. Sokakları inişli yokuşlu olan Gördes'te altı mahalle ve toplam 2.200 toprak örtülü ev bulunuyordu."* (Yurdoğlu, 1993: 41-42) şeklinde önemli bilgiler de vermektedir. Buna ek olarak, Evliya Çelebi, Gördes halkının geçim kaynağının bağ ve bahçeler olduğunu, üzümünün ün saldıığını ve Kütahya, Karahisar gibi farklı bölgelerden gelen buğdayların, üzümle takas edildiğini belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 61-62).

Seyyah ayrıca Gördes'in Kayacık Beldesi'nin yaklaşık 4 km batısındaki Şahin Kayası Kalesi (Yurdoğlu, 1993: 35-40; Akdeniz, 2011: 41-43; Akdeniz, 2012: 42-44) hakkında da bilgiler vermektedir (Evliya Çelebi, 2011: 65-66). Texier, Gördes'in ünlü halılarının da söz etmektedir. Avrupa'da "Acem Halısı" olarak tanınan bu halıların, ince dokumaları ve canlı renkleriyle dikkat çektiğini belirten gezgin, ayrıca Gördes halılarının Uşak halılarından dört-beş kat daha pahalı olduğunu vurgulamaktadır (Texier, 2002: 366).

Yerli ve yabancı gezginlerin sıkça bahsettiği diğer önemli yerleşimlerden biri de Alaşehir (Philadelphia) olmuştur (Cuinet, 1894: 571; Darkot, 1940: 290; Ramsay, 1960: 130; Ceylan, 2004: 31). Ticari ve askeri yolların kesişiminde yer alması ve İncil'de adı geçen yedi kiliseden birinin burada bulunması, Alaşehir'i gezginler için özel kılan başlıca nedenler arasında sayılmıştır. Bu gezginler, bölgedeki antik dönem kalıntıları hakkında değerli bilgiler sunmuşlardır.

Yerli gezginlerden Evliya Çelebi, Alaşehir'in kalesinin yanı sıra medrese, han, hamam, cami, mektep, tekke, tabakhane ve dükkânlarından da bahsetmektedir. Ayrıca, halkının yüzlerinin kırmızımsı bir renge sahip olduğunu ve şehrin suyunun ile havasının son derece güzel olduğunu aktarmaktadır (Evliya Çelebi, 2011: 58-59).

Fransız seyyah Tavernier, 1664 yılında ziyaret ettiği Alaşehir'in, Asya'daki yedi kiliseden birine ev sahipliği yaptığını ve kentin, yüksek bir dağın eteğinde yer alan dört tepe üzerine

²¹ Gördes'in kuruluşu ve tarihsel adları hakkında bkz. Darkot, 1948: 815; Ramsay, 1960: 131; Yurdoğlu, 1993: 21-22.

kurulu olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, kentte Eskiçağ'dan kalma bir amphitheatre²² kalıntısı ile birkaç mezarın bulunduğunu da belirtmektedir (Tavernier, 2006: 124).

Alaşehir'i ziyaret eden İngiliz seyyah Charles Fellows, Philadelphia Antik Kenti'ne ait kalıntıların oldukça az olduğunu ifade etmektedir. Mevcut kalıntılar arasında şehir surlarına ait parçalar, kiliseye ait mimari sütunlar ve duvarlar bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, kiliseye ait olduğunu düşündüğü büyük kare taş sütunlar ve tuğla kemerlerin bir bölümün hala ayakta olduğunu aktarmaktadır (Fellows, 1839: 288).

1815 yılında Manisa'yı ziyaret eden Doğu Prusyalı Richter, Alaşehir'e yaptığı gezisinde, Bizans dönemine ait surların büyük ölçüde ayakta kaldığını ve Osmanlıların bu eski surlara yeni bir kapı eklediğini belirtmiştir. Ayrıca, Alaşehir'in sokaklarının, tıpkı Akhisar'da olduğu gibi, sürekli akan sular nedeniyle genellikle çamurlu olduğunu, yalnızca kaldırımların kuru kaldığını ifade etmektedir (Pınar, 1998: 14).

Alaşehir'i ziyaret eden bir diğer seyyah, 19. yüzyılda bölgeyi gezen Alman gezgin Sarre'dir. Sardeis gezisinin ardından uğradığı Alaşehir'de, kentin yaklaşık 15.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu ve bu nüfusun büyük çoğunluğunu Rumların oluşturduğunu belirtmektedir. Ayrıca, kentteki yapıların genellikle basit ahşap evlerden veya kerpiç kulübelere oluşturduğunu, ahşap evlerde genellikle Rumların, kerpiç yapılarda ise daha çok Türklerin yaşadığını ifade etmektedir (Sarre, 1998: 5).

İngiliz jeolog ve gezgin William John Hamilton, Alaşehir'e gerçekleştirdiği ziyarette, kentte 2000 Türk ve 250 Rum evinin bulunduğunu belirtmiş ve sokaklarında dolaşırken birçok antik parça ile tahrip olmuş yazıtlarla karşılaştığını ifade etmiştir (Hamilton, 1842 II: 375).

Texier'in, Bergama kralı Attale Philadelphe tarafından kurulduğunu dile getirdiği kent hakkında: "*Şehir birkaç tepe üzerine yapılmıştır. Sur duvarları, neredeyse büyük ve düzgün bir dikdörtgen şeklindedir. Duvarların genel yapısı hemen hemen kalmış gibidir. Yalnız kuzey tarafındaki geniş bir açıklık, şehrin girişini oluşturur. Surlar, birbirinden yirmi otuz metre mesafede, yuvarlak kulelerle korunmuştur.*" ifadelerini kullanmaktadır (Texier, 2002: 83).

1851 yılında kenti ziyaret eden Henry Christmast, eserinde Alaşehir adının anlamına dair bilgiler aktarmaktadır. Christmast'a göre "Alaşehir" ifadesi "güzel şehir" anlamına gelmekte olup, bu ismi bulunduğu konumun doğal güzelliklerinden dolayı almıştır (Christmast, 2012: 131). Ayrıca kentin nüfusunun yaklaşık 12 bin Türk ve 3 bin Rum'dan meydana geldiğini ve başlıca geçim kaynaklarının pamuk, tütün ve mısır olduğunu kaydetmiştir (Christmast, 2012: 130).

Alaşehir hakkında gözlemlerini aktaran İngiliz seyyah Richard Chandler, kentin savunma duvarlarından bahsetmektedir. Ayrıca, Alaşehir'den Sardeis'e doğru yaptığı yolculuk sırasında bir çeşme yapısına rastladığını ve bu yapıda devşirme malzeme kullanıldığını belirtmiştir. Chandler, bu devşirme malzemelerin üzerinde Antik Yunanca yazıtlar ile girlandların²³ yer aldığını da kaydetmiştir (Chandler, 1817: 290).

²² Romalılar döneminde, gladyatör dövüşleri, savaş oyunları ve vahşi hayvan karşılaşmalarının düzenlendiği, genellikle dairesel ya da oval planlı, kademeli oturma sıralarıyla çevrili yüksek yapılar. Sözen ve Tanyeli, 2010: 309. Ayrıca bkz. Saltuk, 1993: 22; Er, 2004: 24; Tekçam, 2011: 13-15.

²³ Antik Yunan ve Roma sanatında, lahitler ve frizlerde sıkça kullanılan, iki uç nokta arasına gerilmiş yaprak, çiçek ve dallardan oluşan çelenk biçimindeki süslemeler için kullanılan terim. Tekçam, 2011: 78. Ayrıca bkz. Saltuk, 1993: 69; Er, 2004: 119; Sözen ve Tanyeli, 2010: 117.

1838 yılında Alaşehir'i ziyaret eden İngiliz seyyah Charles Boileau Elliott, Chandler'in gözlemlerine benzer şekilde, kent'in mezarlığında devşirme malzeme kullanımına dair bulgular aktarmaktadır. Elliott, mezar taşlarında antik sütun parçaları ile Yunanca yazıtlı malzemelerin devşirme olarak kullanıldığını belirtmektedir (Elliott, 1838: 84).

Devşirme malzeme kullanımının yaygınlığını vurgulayan bir diğer seyyah, 1832 yılında Manisa'dan Alaşehir'e geçen İskoç gezgin Charles MacFarlane'dir. MacFarlane, Alaşehir'de çok sayıda antik esere rastlamadığını, ancak az sayıda da olsa bazı estetik açıdan dikkat çekici lahitlerin bulunduğunu ve bunların genellikle yalıklarda devşirme malzeme olarak kullanıldığını belirtmektedir (MacFarlane, 1832: 47).

Alaşehir hakkında gözlemlerini aktaran diğer bir seyyah İrlandalı Walsh, Türkler tarafından "Allah'ın Şehri" olarak adlandırılan bu kent hakkında şu ifadelerle yer vermektedir: "Apokalips kiliselerinin hepsinin içinde, eski Hıristiyan kimliğini daha iyi muhafaza eden yer burasıdır." Walsh, kent'in Hıristiyan nüfusunun yaklaşık 1800 kişi olduğunu ve kentte 25 kilise bulunduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, Kutsal İncil'de adı geçen kilisenin kalıntılarının hala görülebilir durumda olduğunu ifade etmektedir (Walsh, 1839: 71-72). Gezgin, eserinde yalnızca yukarıda bahsedilen kentlere değil, aynı zamanda Thomas Allom'un "Manisa-Alaşehir (Philadelphia) ²⁴" başlıklı gravürüne de yer vermektedir (Walsh, 1839: levha 37; Güzel, 2010: 430, resim 40; Güzel, 2017: 296, foto. 4).

Alaşehir'i ziyaret eden bir diğer seyyah ise İngiliz gezgin Arundell'dir. Kent'in girişinde küçük taşlarla inşa edilmiş sur duvarları bulunduğunu belirten Arundell, bu duvarların muhtemelen geç döneme, büyük ihtimalle Bizans dönemine ait olabileceğini ifade etmektedir. Arundell, o dönemde Alaşehir'de yaklaşık 300 Yunan evi ve 3000 civarında Türk evi bulunduğunu, ayrıca kentte toplam 25 kilisenin yer aldığını, ancak bu kiliselerden yalnızca beşinin ibadete açık olduğunu aktarmaktadır. Seyyah, dönemin rahibi tarafından kendisine gösterilen St. John Kilisesi'nin ise taş duvarlardan inşa edilmiş ve tuğla kemerlerle desteklenmiş olduğunu da not etmektedir (Arundell, 1828: 167-176).

1890'lı yıllarda Alaşehir'i ziyaret eden Fransız coğrafyacı Vital Cuinet, eserinde kent'in toplam nüfusunu 35.510 olarak aktarmaktadır. Cuinet'e göre bu nüfusun 27.510'u Müslüman, 7326'sı Rum, 335'i Ermeni ve 339'u Yahudi'den oluşmaktadır (Cuinet, 1894: 570). Ayrıca, kentte 20 cami ve 27 kilisenin bulunduğunu, camilerin beyaz ve çinili minarelerinin kente özgü hoş bir doğu atmosferi yarattığını belirtmektedir (Cuinet, 1894: 574).

Ramsey, Alaşehir'in Seleukoslar ve Pergamon Krallığı dönemlerinde doğu ticaret yollarının üzerinde yer aldığını belirtmektedir. Ona göre, doğudan Pergamon'a uzanan ana güzergâh, Apameia, Laodikeia, Philadelphia ve Thyateira üzerinden geçmekteydi. Ayrıca, Attalidler ve Seleukoslar arasındaki çatışmalar sırasında bu yolun stratejik önemine vurgu yapmaktadır (Ramsay, 1960: 45). Ancak Ramsey, Philadelphia, Klannoudda ve Akmonia'yı birbirine bağlayan yolun, Diadokhlar dönemi öncesinde kullanılmadığını da belirtmektedir (Ramsay, 1960: 55, 2. dipnot).

Gölmarmara²⁵ ilçesi Evliya Çelebi seyahatnamesinde "Marmara" olarak ifade edilmektedir. Seyyah, ilçenin bir serdar ve kethüda yerine sahip olduğunu; ancak müftü ve nakip gibi diğer

²⁴ Allom imzalı bu gravürün altında, "Türkler'in Allah olarak adlandırdıkları Tanrı'nın şehri" şeklinde bir ifade yazmaktadır.

²⁵ Texier, ilçenin adını eski mermer ocaklarından aldığını belirtmektedir. Texier, 2002: 79.

önemli dinî görevlilerin bulunmadığını aktarmaktadır. Ayrıca, şehrin kayalık yamaçların eteğinde kurulu olduğunu ve çoğu iki katlı, tek katlı, kiremit çatılı yaklaşık 1200 güzel haneden oluştuğunu ifade etmektedir. Tüm evlerin kuzeye bakan ovaya hâkim konumda, ferah ve manzaralı yapılar olduğuna dikkat çekmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 70). Bunun yanı sıra, temmuz ayında birçok insanın şifa bulduğu, şehrin ünlü kaplıcasından da söz etmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 70-71).

1815 yılının Temmuz ayında Akhisar'dan ayrılarak Sardeis'e doğru yolculuk eden Doğu Prusyalı gezgin Richter, Gölarmara civarında karşılaştığı incir ağaçlarının oldukça büyük olduklarını kaydetmiştir (Pınar, 1998: 10). 1828 yılında bölgeyi ziyaret eden bir diğer seyyah ise John Hartley'dir. Hartley, Gölarmara'da iki cami, bir Rum kilisesi ve 5-6 Rum evinin bulunduğunu aktarmaktadır (Hartley, 1833: 311-312). Texier ise Gölarmara'nın üç ila dört bin kişilik nüfusa sahip yeni bir yerleşim olduğunu ve burada bir kervansarayın bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, bölgede gördüğü antik mimari unsurlardan hareketle, buranın muhtemelen eski bir Roma yerleşimi üzerine inşa edildiğini ifade etmektedir (Texier, 2002: 79).

17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin ziyaret ederek ayrıntılı bilgiler sunduğu yerleşimlerden biri de Demirci²⁶ ilçesidir. (Evliya Çelebi, 2011: 53-56). Çelebi, bu dönemde kazada 150 köy ve şehir merkezinde 18 mahalle bulunduğunu, bu mahallelerde ise toprak örtülü toplam 3060 ev, 200 dükkân, 6 cami, 42 mescit, 17 çeşme, 2 tekke, 2 hamam, 7 han, 10 mektep ve 5 medresenin yer aldığını bildirmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 54-55). Ayrıca, kent çevresinin yaklaşık iki saatlik bir mesafeye kadar uzanan dağlarla çevrili olduğunu ve bu dağların tamamen bağlarla kaplı olduğunu ifade etmektedir. Demirci'nin özellikle incir ve üzümüyle ünlü olduğunu, Afyonkarahisar ve Tavşanlı'dan gelen katırcıların bu bölgeye buğday getirip buradan genellikle kurutulmuş üzüm olarak geri döndüklerini ve yerel halkın geçimini büyük ölçüde bu ticaretle sağladığını belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 55).

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde havza içinde yer alan Kütahya'nın²⁷ Gediz ilçesine de değinmektedir. Gediz'in, taşlık ve dar bir boğaz içerisinde, bir dere kenarında kurulu olduğunu belirten seyyah, ilçede kethüda yeri, serdar, şeyhülislâm, nakip ve çok sayıda âlim bulunduğunu da ifade etmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 44-45). Ayrıca, ilçede yer alan ılıcanın ününden söz ederek, bu berrak sudan içenlerin tüm salgılarından arınıp sağlık bulduklarını ve yedi sekiz kez temiz havuzuna girenlerin bedenlerindeki harareten tamamen kurtulduklarını dile getirmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 46).

Texier, eserinde Gediz ilçesini "Cadi" olarak adlandırmakta ve bölgenin dik bir dağın eteğinde, sel yataklarının bulunduğu bir konumda kurulduğunu belirtmektedir (Texier, 2002: 273, 513. dipnot; 281). Bununla birlikte, Gediz'in, İzmir (Smyrna) ve diğer büyük yerleşimlerle Gediz Vadisi aracılığıyla ticari ve sosyal bir bütünlük oluşturduğunu, tarım ve sanayi ürünlerinin bu bölgelerde pazarlanması açısından stratejik bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır (Texier, 2002: 319, 329-330).

²⁶ Demirci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Boyacıoğulları ve Alakese, 1972; Aydın, 2004; Adamaz, 2012.

²⁷ 1433 yılında bölgeyi ziyaret eden Bertrandon de la Broquière, bu dönemde Sultan II. Murad'ın oğlu Şehzade Alâeddin'in burada sancak beyi olarak görev yaptığını ifade etmektedir. Yıldız, 1981-1982: 44. Bununla birlikte gezginlerde Kütahya ili için bkz. Pınar, 1998: 63-71; Texier, 2002: 281-283; 284-288; Evliya Çelebi, 2011: 29-38.

İzmir'e²⁸ bağlı olan Eski Foça (Phokaia), yerli ve yabancı gezginlerin dikkatle üzerinde durdukları bir diğer önemli yerleşimdir. Her ne kadar Eski Foça (Phokaia) Aiol toprakları içerisinde bulunsun da, tarihsel olarak daima bir Ion kenti olarak kabul edilmiştir (Bean, 1995: 98). Antik dönem yazarlarından Herodotos, Strabon ve Şamlı Nikolaos'a göre, Orta Yunanistan'da, Peloponnes Yarımadası'nda yaşayan Phokisliler, Anadolu'ya göç etmiş (Özyiğit, 2002: 181) ve Kyme (Aliğa civarı) halkının izniyle kıyıya yerleşerek Phokaia kentini inşa etmişlerdir (Texier, 2002: 250. Ayrıca bkz. Sartiaux, 1952: 7).

Ünlü Türk coğrafyacı ve denizci Piri Reis, Phokaia'nın (Foça) kalelerinden bahsederken, Eski Foça limanı ile ilgili de önemli bilgiler aktarmaktadır: "*Mezkür limanın ikinci bucağına Tekir Bahçası dirler. Ol bucak sığdur. Kenara kayık varmaz. Mezkür Tekir Bahçasın gün batısı lodos tarafına dolaşdıkdı 'Deve Boynu' dirler bir burun vardır. Ol burnun kible tarafında bir bucak var. Mezkür bucakda poyrazlı günlerde yaturlar. Mezkür bucağın tekrar kible tarafında 'Keklik Limanı' dirler, hüdâi bir liman vardır...*" (Piri Reis, 1935: 151-152).

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde Eski Foça'dan (Phokaia) "Kara Foça" olarak söz edildiğini görmekteyiz. Çelebi, bu ismin kaynağını ise eserinde şu ifadelerle açıklamaktadır: "*(...) tarihinde Ceneviz elinden Orhan Gazi fethidir. Seğirdimci askerleri Kara Ece Yakup, Kara Mürsel, Kara Balıkesir ve Kara Bekir adlı gaziler Kara Koca ile birlikte aniden Kara Foça boğazına baskın düzenleyerek, önce Kara Foça ve ardından Kara Koca şehre kılıç vurup fethettikleri için bu şehre Kara Foça adı verilmiştir.*" (Evliya Çelebi, 2011: 91). Seyyah ayrıca, deniz kenarında bir tepe üzerine inşa edilmiş, çevresi yaklaşık 1060 adım olan bir kaleden ve bu kalenin geniş bir limana sahip olduğundan bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 92).

17. yüzyılda Eski Foça'yı (Phokaia) ziyaret eden Hollandalı sanatçı ve seyyah Cornelis de Bruyn, burada yaklaşık beş saat kaldıklarını ve ilçenin oldukça büyük ve güzel bir kaleye sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, bu ziyareti sırasında Eski Foça'ya ait gravürler de hazırlamıştır (**Şekil 11-12**) (Cornelis de Bruyn, 2015: 161, levha 53; 167, levha 58; 161).

Foça (Phokaia) hakkında görüş bildiren yabancı gezginlerden biri de Fransız Texier'dir ve bölgeye ilişkin şu ifadeleri dile getirmektedir: "*Fokya (Phokai) küçük bir şehir olup, Yeni Foça'nın yerini almıştır. Yaklaşık dört ila beş bin kişilik nüfusu büyük ölçüde denizcilikle uğraşan kişilerden oluşmakta olup, çoğunluğunu Türkler teşkil etmektedir. Şehirde, Rumlara ait küçük bir kilise ve kötü durumda birçok Türk Camisi bulunmaktadır. Şehrin dışında yer alan mezarlıklarda eski mimari süsleme parçaları bulunmakla birlikte, özel olarak incelemeye değer harabeler yoktur.*" (Texier, 2002: 255).

Fransız mühendis ve arkeolog Felix Sartiaux (1876-1944), Foça (Phokaia) kazılarında bir dönem başkanlık yapmış olup, kentin üç tarafından serin deniz rüzgârları aldığını ve oldukça

²⁸ İzmir, İstanbul'un ardından Batılı seyyahların en fazla önem atfettikleri şehirlerden biri olmuştur. Bu durum, kentin gezginler tarafından sıkça ziyaret edilmesi ve uzun süreli konaklamalara ev sahipliği yapmasıyla ilişkilidir. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren Batılı gezginlerin dikkatini çekmeye başlayan İzmir'e yönelik ilgi, 19. yüzyılda belirgin biçimde artış göstermiştir. Sevin, 2006: 108. İzmir'i ziyaret eden seyyahlar ve geliş tarihleri için bkz. Baykara, 2001: 1-19. Ayrıca İzmir'e gelen gezginler hakkında detaylı bilgi için bkz. Frankland, 1830: 256-259; Laborde, 1838: 3; Marchebeus, 1839: 119-120; Dukas, 1956: 50; Ülker, 1994; Pınar, 1996; Pınar, 1998: 159-195; von Moltke, 1999: 75; Burnaby, 2000; Goffman, 2001: 1, 4, 12, 45; Pınar, 2001; Oikonomos ve Slaars, 2001: 81, 183, 209-214; Yılmaz, 2002: 218-234; Pınar, 2002: 114-120; Zorlusoy, 2002: 113-134; Yarangı, 2002; Tancoigne, 2003: 26-27, 31-32; Bauden, 2003: 34-35; Kinglake, 2004: 43; Tournefort, 2005: 247; Davis, 2006: 8; Tavernier, 2006: 117; Twain, 2007: 85; Polonyalı Simeon, 2007: 200; Michaud ve Poujoulat, 2007: 21.

temiz, hafif içme sularına sahip olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, denizinin berraklığı ve doğal manzaralarının güzelliği sayesinde Foça'nın Ege'nin en çekici yerlerinden biri olduğunu dile getirmektedir (Sartiaux, 1952: 5).

Evliya Çelebi'nin hakkında ayrıntılı bilgiler sunduğu diğer bir yerleşim, 14. yüzyıldan itibaren bir Türk şehri olarak bilinen (Bakkal, 1994: 346) İzmir'in Menemen ilçesidir (Dukas, 1956: 50, 62; Umar, 1993: 563-564; Bakkal, 1994: 1-6; Baykara, 1996: 4-5; Doğer, 1998: 296-301; Evliya Çelebi, 2011: 96). Seyyahın, İzmir'e varmadan önce Bergama, Güzelhisar ve Foça üzerinden 1670 veya 1671 yıllarında Menemen'e ulaştığı ifade edilmektedir (Doğer, 1998: 83). Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Menemen'i "Tarhaniye vilayeti, eski Melemen şehri" olarak tanımlamaktadır (Doğer, 1998: 299). Seyyah bu sözcüğün anlamını da: "*hâlâ halkı gayet büleh yani Oğuz taife ve meleme kavimdir, onun için Melemen şehri derler.*" şeklinde açıklamaktadır (Evliya Çelebi, 2011: 96). Ayrıca Evliya Çelebi, Menemen'in yerleşim yeri, mahalle sayısı, evlerin yapısal özellikleri, yoksulluk düzeyi ve sivrisinek yoğunluğu gibi çeşitli konularda da ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır (Evliya Çelebi, 2011: 93-97. Ayrıca bkz. Bakkal, 1994: 10-11, 40-41, 78-79, 261-262, 330, 332-335, 339-340; Doğer, 1998: 83-85).

Menemen hakkında önemli bilgiler sunan yabancı gezginlerden biri de Fransız coğrafyacı Vital Cuinet'tir. Cuinet, 19. yüzyılda Menemen'in yüzölçümünün 995 km² olduğunu ve bu alanın 450 km²'sinin tarım arazisi, 250 km²'sinin mera, 267 km²'sinin dağlık bölge ve 28 km²'sinin ormanlık alandan oluştuğunu kaydetmektedir (Cuinet, 1894: 485-488). Ayrıca, kentin nüfus yapısı hakkında da bilgi veren Cuinet, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Menemen'de toplam 30.196 kişinin yaşadığını, bu nüfusun 20.309'unu Müslüman Türkler, 7.779'unu Ortodoks Rumlar, 1.500'ünü yabancılar, 508'ini Ermeniler ve 100'ünü Yahudilerin oluşturduğunu belirtmektedir (Cuinet, 1894: 485-486). Öte yandan, 1620 yılında İstanbul'daki sarayın erzak ihtiyacını karşılamak üzere Menemen'den 400 kantar kuru üzüm, 150 kantar incir, 10 kantar badem ve 20 kantar yabancı kayısının gönderildiği de kayıt altına alınmıştır (Goffman, 2001: 29-30; ayrıca bkz. Doğer, 1998: 83).

Havza sınırları içinde yer alan Uşak, diğer kentlere kıyasla daha az sayıda gezginin dikkatini çekmiştir. Seyyahların anlatılarında genellikle köy olarak anılan Uşak, dokumacılık ve özellikle halıcılık²⁹ alanındaki ünüyle ön plana çıkmaktadır (Güzel, 2010: 3, 154, 321).

Uşak'ta, Germiyanoglu İshak Şah'a ait bir kale bulunduğundan bahseden Evliya Çelebi, bu yapı hakkında şu bilgileri vermektedir: "*1007 tarihinde vilâyet halkı toplanıp celâli korkusundan tamir edip tuğla ve taş ile inşa etmişlerdir. Diğer kaleler gibi sağlam ve muhkem değildir. Kuşatma sırasında kale döven toplara dayanmaz, boyu 5 arşın tuğla yapıdır. Kalenin çepçevre büyüklüğü 2 bin adımdır. Ve tamamı 5 kapıdır. Bu kale dört köşedir. Dizdari, neferleri ve cebehanesi yoktur zira iç el olmakla cebehane ve nefere muhtaç değildir.*" (Evliya Çelebi, 2011: 41-42). Uşak'ta 7 han, 4 cami, 14 mescit, 7 kahvehane, 2 hamam ve toplamda 370 dükkân bulunduğunu aktaran Evliya Çelebi, bunun yanı sıra Uşak halısının³⁰ da oldukça ünlü olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi, 2011: 42-43).

²⁹ Dokumacılık ve halıcılık konusunda bkz. Darkot ve Tuncel, 1995: 26, 79-80; Sayan, 1997: 13; Özdeğer, 2001: 2, 55; Perdahcı, 2011: 275-291.

³⁰ Evliya Çelebi'nin 1633 ve 1674 yıllarına ait kayıtlarında, İstanbul Yeni Valide Camii envanterinde, 1726'da Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dairesi ve 1763'te Laleli Camii için Uşak'tan halı sipariş edildiği belirtilmektedir bkz. Perdahcı, 2011: 277.

17. yüzyıl seyyahlarından biri olan Kâtip Çelebi de Uşak hakkında çeşitli bilgiler aktarmaktadır. Çelebi, Murat Dağı'nın eteklerinde, dere yatağında yükselen bir kaya üzerinde konumlanmış bir kale bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Uşak'ın özellikle seccadeleri ve halılarıyla ünlü olduğunu, Germiyanoğulları döneminden kalma birçok dini ve sosyal yapıya sahip olduğunu ve bağlarının son derece verimli ve güzel olduğunu ifade etmektedir (Kâtip Çelebi, Cihânnümâ, 632).

19. yüzyıl seyyahlarından Alman Paul von Lindau, 1899 yılında gerçekleştirdiği İzmir ziyareti sonrasında kaleme aldığı eserinde, Uşak'ın o dönemde Bursa vilayeti sınırları içinde yer aldığını ifade etmektedir (Pınar, 1998: 159; Pınar, 2001: 332). Ayrıca, dünya pazarına İzmir limanından ihraç edildiği için "İzmir halısı" olarak bilinen ünlü Doğu halısının aslında Uşak halısı olduğunu belirtmektedir (Pınar, 1998: 180-181).

19. yüzyılda Uşak'ı ziyaret eden bir diğer gezgin ise İngiliz kökenli Arundell'dir. Arundell, Uşak'ın büyük bir kasaba olduğunu ve yaklaşık 10.000 Türk nüfusu barındırdığını belirtmektedir. Ayrıca, kentte 50 Rum evi ve 35 Ermeni evinin bulunduğunu aktarmaktadır. Bunun yanı sıra, antik Phryg halılarının dokuma geleneğinin Uşak'ta sürdürüldüğünü de ifade etmektedir (Arundell, 1834: 104).

1830 ve 1845 yıllarında Uşak'a iki kez seyahat eden İngiliz gezgin William John Hamilton, yaklaşık 7 mil mesafedeki Çöreköy'de (Çarikköy) yer alan bir caminin duvarındaki iki yazıt hakkında bilgiler vermektedir (Hamilton, 2013: 97-101).

Uşak'ı ziyaret eden yabancı gezginlerden biri de Fransız arkeolog ve seyyah Charles Texier'dir. Texier, Uşak'ın geniş bir ovaya hakim bir konumda yer aldığını ve nüfusunun yaklaşık 15.000 olduğunu belirtmektedir. Bu nüfusun üçte ikisinin Türk, geri kalan kısmının ise Ermeni ve Rumlardan oluştuğunu kaydetmiştir. Ayrıca, kentteki binaların genellikle taş veya kırmızı tuğladan inşa edildiğini ve bölgede halıcılık sanatının oldukça yaygın olduğunu ifade etmektedir (Texier, 2002: 364-367).

1880'lerde Uşak'a (Temenouthyrai) gelerek kentin antik yerleşimlerinde araştırmalar yapan bir diğer gezgin William Ramsay'dır. Ramsay, Uşak'ın (Temenouthyrai), Hyllos Çayı'nın yukarısında, Temnos Dağı'nın güney eteklerinde yer aldığını belirtir (Ramsay, 1960: 160-162).

Yukarıda adı geçen gezginlere ek olarak; 1830-1834 yıllarında Yüzbaşı Callier³¹, 1843-1844 yıllarında Le Bas (Le Bas, 1870), 1890'larda Karl Buresch ve E. Legard (Buresch, 1898: 160-173), 1908-1914 yıllarında Josef Keil ve A. von Premerstein (Keil ve Premerstein, 1911: 124-150), 1960-1975 yılları arasında ise Thomas Drew Bear (Drew-Bear, 1979: 275-302) Uşak ve çevresinde çeşitli araştırmalar gerçekleştirmiştir.

3. Sonuç

Gediz Havzası, tarih boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olması, stratejik konumu ve doğal zenginlikleriyle Anadolu'nun dikkat çeken bölgelerinden biri olmuştur. Bu özellikleri sayesinde yerli ve yabancı seyyahların ilgi odağı hâline gelmiş; bölgeye yapılan seyahatler

³¹ Callier, Uşak'ta bulduğu bir yazıtta, kentin antik adının Temenouthyrai olduğunu belirlemiştir. Ayrıca, bu yazıtta Temenouthyrai adıyla birlikte Flaviopolis isminin de yer aldığını tespit etmiştir bkz. Varinlioğlu, 2001: 168.

neticesinde kaleme alınan seyahatnameler yalnızca coğrafi ve fiziki çevreyi betimlemekle kalmamış, aynı zamanda halkın yaşam biçiminden etnik yapıya, dini yaşantıdan mimari unsurlara kadar pek çok kültürel öğeyi de kapsamlı biçimde kayıt altına almıştır. Özellikle Manisa ve çevresindeki Akhisar, Salihli, Kula, Turgutlu, Gördes, Alaşehir, Göl marmara, Gediz, Menemen ve Uşak gibi yerleşimlerin seyyah anlatımlarında sıkça yer bulması, bu merkezlerin tarihsel ve kültürel değerine işaret etmektedir.

Seyyahların aktardığı gözlemler, arkeolojik kalıntıların belgelenmesinin ötesinde, bölgenin tarihsel sürekliliğini ve kültürel dokusunu anlamaya yönelik çok katmanlı bir çerçeve sunmaktadır. Bu anlatımlarda yer alan veriler, günümüzde yürütülen arkeolojik ve tarihsel araştırmalar açısından karşılaştırmalı değerlendirmelere olanak sağlamakta; böylece Gediz Havzası'nın geçmişten günümüze uzanan kültürel mirası daha bütüncül bir bakış açısıyla ele alınabilmektedir. Bu bağlamda, seyahatnameler hem tarih yazımı hem de kültürel bellek çalışmaları için vazgeçilmez nitelikte kaynaklar olup, Gediz Havzası özelinde kültürel sürekliliğin izini sürebilmek adına önemli katkılar sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Adamaz, K. (2012). *XVI. Yüzyılda Demirci Kazası*, Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Akdeniz, E. (2011). *Tarih Öncesinden İlk Demir Çağı'na Manisa*, Akhisar Belediyesi Kültür Yayınları, Akhisar.

Akdeniz, E. (2012). “Şahin Kayası Kuzey Lidya'da Bir Pers Yerleşimi”, *Aktüel Arkeoloji* 29, 42-44.

Andreasyan, H. D. (1953). “Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)”, *Türkiyat Mecmuası*, cilt 10, 269-276.

Arundell, F. V. J. (1828). *A Visit to the Seven Churches of Asia Minor*, Bond- Street, London.

Arundell, F. V. J. (1834). *Discoveries in Asia Minor*, London.

Arundell, F. V. J. (2016). *Küçük Asya'da Keşifler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Aydın, İ. (2004). *Demirci İlçesinin Ekonomik Yapısı*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bakkal, C. (1994). *Menemen Kazası “15-18 yüzyıllar”*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Bauden, F. (2003). *İzmir Gezisi Antoine Galland'ın Bir Elyazması (1678)*, (Çev. E. Üyepazarcı), İzmir.

Baykara, T. (1996). “Menemen'in Tarihi Coğrafya Olarak Yorumu”, *Türk Kültüründe Menemen Sempozyumu (8 Eylül 1995)*, İzmir, 1-5.

Baykara, T. (2001). *İzmir Şehri ve Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir.

- Bean, George E. (1995). *Eskiçağda Ege Bölgesi*, (Çev. İnci Delemen), Arion Yayınevi, İstanbul.
- Boyacıoğulları, A. S.- Alakese, H. (1972). *Her Yönü ve Her Şeyi ile Demirci*, Eko Matbaası, İstanbul.
- Brewer, J. (1851). *Patmos and the Seven Churches of Asia, Together with Places in the Vicinity, from the Earliest Records to the Year 1850*, Bridgeport.
- Buresch, K. (1898). *Aus Lydien: Epigraphische-Geographische Reisefrüchte*, Teubner, Leipzig.
- Burnaby, F. (2000). *At Sirtında Anadolu*, (Çev. F. Taskent), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Cahill, N. (2010). “Sardeis Şehri”, *Lidyalılar ve Dünyaları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. 75-105.
- Ceylan, M. A. (2004). *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma Alaşehir*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Chandler, R. (1817). *Travels Asia Minor in Greece or An Account of A Tour*, In Two Volumes -Vol I, Printed For Joseph Booker, New Bond Street And Priestley, High Holborn, London.
- Chandler, R. (1971). *Travels in Asia Minor, 1764-1765*, London: British Museum.
- Chishull, E. D. (1747). *Travels in Turkey and Back to England*, W. Bowyer, London.
- Chishull, E. D. (1993). *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş*, (Çev. Bahattin Orhon), İstanbul.
- Christmast, H. (2012). *İstanbul ve Ege Yollarında, İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar 1851*, (Çev. M. Özbaş), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Cockerell, S. P. (1903). *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817: The Journal of Charles Robert Cockerell*, London: Longmans, Green, & Co.
- Cohen, G. M. (1995). *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor, Hellenistic Culture and Society*, vol. 17, Berkeley: University of California Press.
- Cornelis de Bruyn, (2015). *Reizen van Cornelis de Bruyn door de vermaardste deelen van Klein Asia, de eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio, &c., mitsgaders de voornaamste steden van Aegypten, Syrien en Palestina*, Edit: R. J. G. A. A. Gaspar.
- Cuinet, V. (1894). *La Turquie D'Asie (Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'Asie Mineure) Tome Troisieme*, cilt III, Ernest Lerouxs Editeur, Paris.
- Darkot, B. (1940). “Alaşehir”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt 1, İstanbul, 290-293.

- Darkot, B. (1948). "Gördes", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 4, İstanbul, 815.
- Darkot, B.- Tuncel M. (1995). *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Davis, E. J. (2006). *Anadolu; 19. Yüzyılda Karya, Frigya, Likya ve Psidya Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü*, (Çev. F. Yılmaz), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Dilbaz, B. K. (2016). "Osmanlı Devleti'nde Ören Yerlerini İncelemeye Gelen Seyyahlar", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 30, 89-110.
- Drew-Bear, T. (1979). "The City of Temenouthyrai in Phrygia", *Chiron* 9, 275-302.
- Doğar, E. (1998). *İlk İskânlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen (ya da Tarhaniyat) Tarihi*, Sergi Yayınevi, İzmir.
- Dukas (1956). *Bizans Tarihi*, (Çev. V. L. Mirmiroğlu), İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Durbin, J. P. (1845). *Observations in the East, Chiefly in Egypt, Palestine, Syria, and Asia Minor: Volume 2*, New York: Harper & Brothers.
- Elliott, C. B. (1838). *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey: A Voyage Down the Danube River and Across the Black Sea in the Year 1838*, in two volumes, vol. II, London.
- Ergül, T. (1992). *Antik Uygarlıkların Mirasçısı Bir Kentin Özgün Tarihi (Türkleşen Anadolu'da Sardes... ve Salihli)*, İzmir.
- Evliya Çelebi (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 9. Kitap, 1. Cilt, (Hazırlayan S. A. Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Er, Y. (2004). *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Fellows, C. (1839). *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, Red Lion Court, London.
- Fellows, C. (1852). *Travels and Researches in Asia Minor More Particularly in the Province of Lycia*, John Murray Albemarle Street, London.
- Fontrier, M. A. (1887). "Exploration de la Plane de L'Hermus", *Bulletin de Correspondance Hellenique* 11, 79-107.
- Frankland, C. C. (1830). *Travels to and from Constantinople in 1827-1828*, cilt I-II, London.
- Fuller, J. (1830). *Narrative of a Tour Through Some Parts of the Turkish Empire*, London: John Murray.

- Gibbon, E. (1987) *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi I*, (Çev. A. Baltacıgil), Bilim-Felsefe-Sanat Yayınları, İstanbul.
- Goffman, D. (2001). *İzmir ve Levanten Dünya (1550–1650)*, (Çev. A. Anadol ve N. Kalaycıoğlu), İstanbul.
- Greenhalgh, M. (2013). *From the Romans to the Railways: The Fate of Antiquities in Asia Minor*, Brill, Leiden.
- Greenewalt, C. H. (2010). “Giriş”, *Lidyahılar ve Dünyaları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. 7-36.
- Güzel, E. (2010). *Ege Bölgesi Kent Mimarisinin Seyahatname ve Gravürlere Yansıması*, Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Güzel, E. (2017). “Seyahatname ve Gravürlerde Manisa”, *Turkish Studies*, Volume 12/29, 287-308.
- Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia*, I and II, London.
- Hamilton, W. J. (2013). *Küçük Asya*, (Çev. K. Toraman), Midas Kitap, Ankara.
- Hanfmann, G. M. A. (1964). *Guide to Sardes, Sart Kılavuzu*, (Çev. Selma İnal), Ankara.
- Hartley, J. (1833). *Researches in Greece and the Levant*, London.
- Hawley, W. A. (1918). *Asia Minor*, Forgotten Books, London.
- (=Hdt.). Herodotos, *Historiai*, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press 1920, (The Loeb Classical Library).
- İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (Çeviri, inceleme ve notlar: A. Sait Aykut), Editör: M. Sabri Koz, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., İstanbul.
- Kâtip Çelebi (2013). *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, Dizin: Fikret Sarıcaoğlu, Ankara.
- Kaya, A. (2013). *Turgutlu İlçesinin Coğrafyası*, Doktora Tezi, , Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Keil, J.-Premmerstein, A. v. (1911). *Bericht Über Eine Zweite Reise in Lydien, Ausgeführt 1908*, Vienna.
- Keppel, G. T. (1831). *Narrative of Journey Across the Balkan*, cilt 2, London.
- Kiepert, H. (1890). *Spezialkarte vom Westlichen Kleinasien*, Dietrich Reimer, Berlin.
- Kinglake, A. W. (2004). *Eothen Bir Oryantalistin Doğu Seyahatnamesi*, (Çev. A. Fidan), İstanbul.

- Laborde, Léon de (1838). *Voyage de l'Asie Mineure*, Paris.
- Le Bas, P. (1870). *Voyage Archeologique En Grece Et En Asie Mineure*, Inscriptions, Paris: Chez Firmin Didot Freres.
- Leake, W. M. (1824). *Journal of a Tour in Asia Minor, With Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of That Country*, London: John Murray.
- Levinge, G. (1839). *The Traveler in the East; Being a Guide through Greece and the Levant, Syria and Palestine, Egypt and Nubia*, London.
- MacFarlane, C. (1829). *Constantinople in 1828, I. cilt*, London: Saunders & Otley.
- MacFarlane, C. (1832). *The Seven Apocalyptic Churches*, The Etchings by T. Knox, London.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, Princeton University Press, New Jersey.
- Marchebeus (1839). *Voyage de Paris à Constantinople par Bateau à Vapeur*, Paris.
- Meinardus, O. F. A. (1974). *The Greeks of Thyatira*, Athens.
- Michaud, J. F. ve Poujoulat, J. J. F. (2007). *İzmir'den İstanbul'a Batı Anadolu 1830*, (Çev. N. Demirtaş), İstanbul.
- Murray, J. (1840). *A Hand-book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, London.
- Muşmal, H. (2009). *Seyyahların İzinde Osmanlı Konya ve Çevresinde Araştırma Yapan Seyyahlar (1876-1914)*, Mesa Yayınları, Konya.
- Oikonomos, K.- Slaars, B. F. (2001). *Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir*, (Çev. B. Umar), İstanbul.
- Özdeğer, M. (2001). *15-16. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Filiz Kitapevi, İstanbul.
- Özyiğit, Ö. (2002). "2001 Yılı Phokaia Kazı, Restorasyon ve Çevre Düzenleme Çalışmaları", *İzmir Kent Kültür Dergisi*, sayı 5, İzmir, 181-187.
- Perdahcı, N. (2011). "XVI-XVIII. Yüzyıl Avrupa Resim Sanatı'nda Uşak Halıları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 13, sayı 1, 275-291.
- Perrot, G. ve Chipiez, C. (1892). *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria and Lycia*, London: Chapman and Hall, Limited.
- Peyssonnel, C. (1765). *Observations Historiques et Géographiques sur les Peuples Barbares qui Ont Habité les Bords du Danube et du Pont-Euxin*, Paris: N. M. Tilliard.

- Pınar, İ. (1996). *Gezginlerin Gözüyle İzmir XVIII. Yüzyıl*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Pınar, İ. (1998). *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri, Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Pınar, İ. (2001). *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancılar Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir.
- Pınar, İ. (2002). “Seyyahlar ve Seyahatnamelerde İzmir”, *21. Yüzyıl Eşiğinde İzmir, Uluslararası Sempozyum*, 2000, İzmir Yayıncılık, İzmir.
- Piri Reis (1935). *Kitab-ı Bahriye*, Türk Tarihini Araştırma Kurumu Yayını, İstanbul.
- Polonyalı Simeon, (2007). *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye*, (Çev. Hırant D. Andreasyan), İstanbul.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Roosevelt, C. H. (2017). *Gyges'ten Büyük İskender'e Lydia Arkeolojisi*, (Çev. Hilal Gültekin Çatak), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Rycaut, P. (1679). *Present State of the Greek and Armenian Churches*, John Starkey, London.
- Saltuk, S. (1993). *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Sarre, F. (1998). *Küçükasya Seyahati 1895 Yazı, Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, (Çev. D. Çolakoğlu), Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul.
- Sartiaux, F. (1952). *Eski Foça: Foça Tarihine Bir Bakış*, Ege Turizm Cemiyeti Yayınları 6, İzmir.
- Satış, B. (1994). *İlkçağdan Günümüze Akhisar*, Akhisar Sağlık Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, Akhisar.
- Sayan, Y. (1997). *Uşak Evleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sevin, N. A. (2006). *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sezer, M. (2019). “1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Gördes Kazâsı”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 8, 75-92.
- Smith, T. (1674). *Epistolae quatuor, quarum duae de moribus ac institutis Turcarum agunt; Septem Asiae Ecclesiarum et Constantinopoleos Notitiam continent*, Oxford: Henry Hills.
- Smith, T. (1676). *Septem Asiae Ecclesiarum et Constantinopoleos Notitia*, London: François Halma.

- Sözen, M.- Tanyeli, U. (2010). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Spon, J.- Wheler, G. (1678). *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant I-III*, Avec Privilege Dv Roy., Lyon.
- (=Strab.). Strabo. ed. H. L. Jones, *The Geography of Strabo*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1924.
- Svoboda, M. A. (1869). *The Seven Churches of Asia*, R. Clay, Sons and Taylor Printers, London.
- Tancoigne, J. M. (2003). *İzmir'e, Ege Adalarına ve Girit'e Seyahat Bir Fransız Diplomatın Türkiye Gözlemleri (1811-1814)*, (Çev. E. Eyüboğlu), İstanbul.
- Tavernier, J. B. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Tekçam, T. (2011). *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- TDK, (1998). *Türkçe Sözlük*, 2. cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, II. cilt, (Çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.
- Tournefort, J. Pitton de (2005), *Tournefort Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Twain, M. (2007). *Türkiye Seyahati*, (Çev. D. Aslı Altan), İstanbul.
- Tweedie, W. K. (1859). *Ruined Cities of the East*, London: T. Nelson & Sons.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Umunç, H. (2009). "Türkiye'de Hollandalı Bir Seyyah: Cornelis de Bruyn ve Gözlemleri", *BELLETTEN*, cilt 73, sayı 266, 145-163.
- Ülker, İ. (1994). *XVII ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- van Egmont, J. A.- Heyman, J. W. (1759). *Travels through Part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt*. London: L. Davis and C. Reymers.
- Van-Lennep, H. J. (1870). *Travels in Little-known Parts of Asia Minor: With Illustrations of Biblical Literature and Researches in Archaeology*, volume I, London.
- Varinlioğlu, E. (2001). "Uşak Müzesi'ndeki Yazıtlar", *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu I*, 167-176.
- von Moltke, F. H. (1999). *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, (Çev. H. Örs), İstanbul.

- von Olfers, I. F. M. (1859). *Über die Lydischen Königgräber bei Sardes und den Grabhügel des Alyattes nach dem Bericht des K. General-Consuls Spiegenthal zu Smyrna*, Berlin: Dümller.
- von Prokesch, O. A. (1831). *Erinnerungen aus Aegypten und Kleinasien*, Vienna: Carl Armbruster.
- von Richter, O. F. (1822). *Wallfahrten im Morgenlande*, Reimer's Berlage, Berlin.
- Walsh, R. (1839). *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, volume I-II, London.
- Wells, E. (1809). *Historical Geography of the Old and New Testament*, vol. II, Clarendon Press, Oxford.
- Wheler, G. (1682). *A Journey into Greece*, London.
- Wilson, M. (2012). *Biblical Turkey A Guide to the Jewish and Christian Sites of Asia Minor*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Yaranga, O. (2002). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Fransız Gezginlerin Anlatımlarında İzmir*, (Çev. G. Tümer), İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir.
- Yegül, F. K. (2003). "Sketch of the Artemis Temple at Sardis", *In The City of Sardis: Approaches in Graphic Recording*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 34-35.
- Yenilir, T. (2017). "İngiliz Sanatçı Thomas Allom (1804-1872) ve Osmanlı Dünyasına İlişkin Eserleri", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, cilt 4, sayı 10, 153-163.
- Yıldız, H. D. (1981-1982). "Kütahya'nın Tarihçesi", *Kütahya, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, İstanbul, 35-51.
- Yılmaz, S. (2002). "Barbié du Bocage'ın Çizdiği İzmir Görünümüne Fransız Gezginlerinin Katkıları", *Fransız Seyahatnameleri ve Tarihin Aynasında İzmir Kolokyumu*, İzmir, 218-234.
- Yurdoğlu, Z. (1993). *Gördes Tarihi*, Gördes Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir.
- Zorlusoy, H. (2002). "Gezi Anılarında ve Günlüklerde, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İzmir'de Yaşam", *Fransız Seyahatnameleri ve Tarihin Aynasında İzmir Kolokyumu*, İzmir, 113-134.

Şekil 1. Manisa ve Sipylos Dağı'nı Gösteren Gravür (Walsh, 1839: lev. 57).

Şekil 2. Manisa, Sipylos Dağı ve Akpınar Kaya Anıtı Görünümü (yazar arşivi).

Şekil 3. Thyateira (Akhisar)'ı Gösteren Gravür (Walsh, 1839: lev. 69).

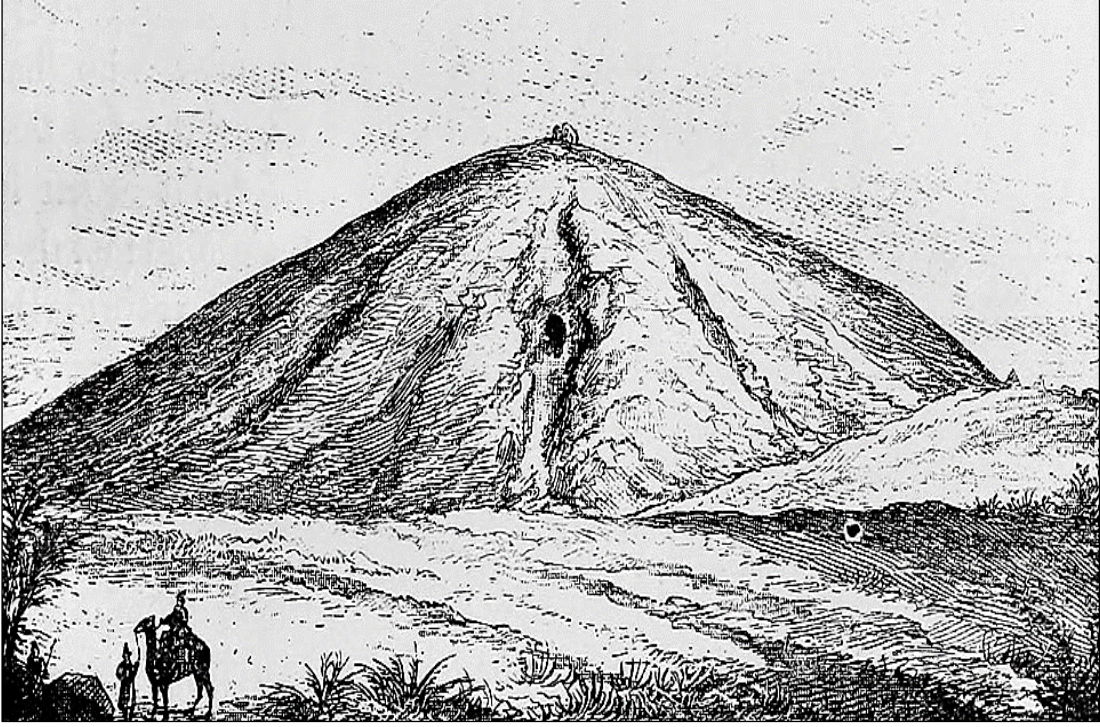
Şekil 4. Thyateira (Akhisar) Havadan Görünüm (yazar arşivi).

Şekil 5. Sardeis (Salihli) ve Akropolü Gösteren Gravür (Walsh, 1839: lev. 34).

Şekil 6. Sardeis (Salihli) Artemis Tapınağı ve Akropol Görünümü (yazar arşivi).

Şekil 7. Alyattes Tümülüsü'nü Gösteren Gravür (Perrot ve Chipiez, 1892: fig. 158).

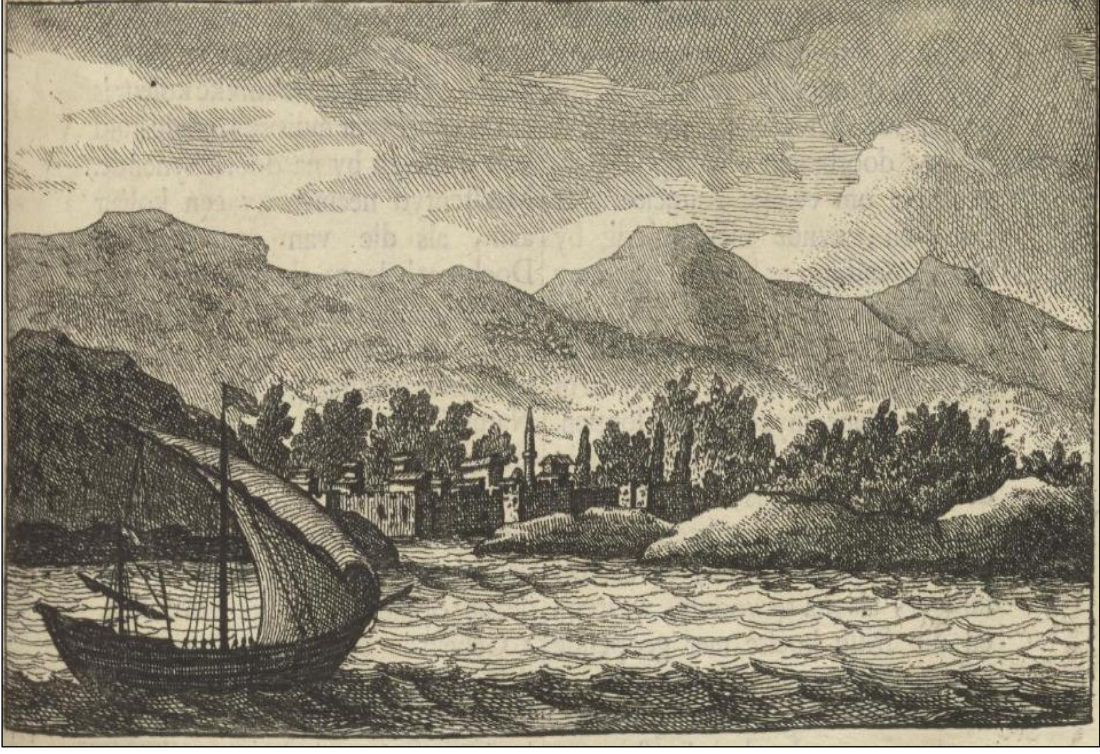
Şekil 8. Alyattes Tümülüsü'nün Görünümü (yazar arşivi).

Şekil 9. Marmara Gölü (Gygaie) ve Bintepeler'i Gösteren Gravür (Walsh, 1839: lev. 95).

Şekil 10. Bintepeler'den Görünüm (yazar arşivi).

Şekil 11. Phokaia (Eski Foça)'yı Gösteren Gravür (Cornelis de Bruyn, 2015: s. 161, lev. 53).

Şekil 12. Eski Foça (Phokaia) Görünüm (yazar arşivi).